

Літаратура і крыніцы

1. Матэрыялы адноснальна праекта Вайсблума о реорганизации библиотечного дела // НАРБ. – Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 15542. 38 арк.
2. Ильин, А. Л. Очерки истории культуры Пинщины (IX – нач. XX вв.) / А. Л. Ильин, Е. А. Игнатюк. – Пинск, 2013. – 220 с.
3. Мельнікаў, І. Заходнебеларуская Атлантада, 1921–1941 гг. / І. Мельнікаў. – Мінск, 2015. – 428 с.
4. Шоломицкая, В. Листая истории страницы... / В. Шоломицкая // Пинская городская центральная библиотека [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://pinsklib.by/o-nac/история/132-о-нас/202-ocherk-razvitiya-bibliotechnogo-dela-v-g-pinske.html>. – Дата доступу: 3.12.2017.
5. История // ЦБС Лунинецкого района [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://lrcbs.by/istoriya/>. – Дата доступу: 3.12.2017.

Summary

Valery Herasimay. Vaysblyum Project: a Monument of Book Science and Librarianship

The article examines the project of building of book, library and archival activities in former Western Belarus joined to the BSSR in 1939. The project was proposed by Mark Vaysblyum, a Polish researcher of Jewish origin, who was out in the BSSR after the invasion of Nazi Germany into Poland. The historical context is used and the parallels with today's time are made.

Юрый Лаўрык

PRÆLIMINARIA ДЛЯ ВЫВУЧЭННЯ ГІСТОРЫІ ГАБРЭЙСКАГА І ТАТАРСКАГА ПІСЬМЕНСТВА НА БЕЛАРУСІ

Замест эпіграфа. У 1918 г. беларускі пісьменнік габрэйскага паходжання Змітрок Бядуля, публікуючы асобным выданнем напісаны для газеты «Беларускі шлях» артыкул «Жыды на Беларусі» зазначаў: «...дзе ля таго, што да гэтага часу яшчэ аб жыдох на Беларусі не было напісана ніводнага радку у беларускім друку, я чую патрэбным даць вышэй памяненую газэтную стацыю аддзельнай брашуркай. А калі гэта брашурка пакіруе на думку каго кольвечы напісаць аб гэтым сталую працу з дэталёвымі гістарычнымі, эканамічнымі, этнографічнымі і статыстычнымі данымі, то мэта мая будзе дасягнута»¹ [14, с. 3].

З часу, што прамінуў пасля публікацыі цытаванага тэксту, на Беларусі ўбачылі святло нават не дзясяткі, а, бадай, сотні навуковых

¹ Цытуецца з захаваннем арфаграфіі арыгіналу.

артыкулаў, манаграфій і дысертацый па розных праблемах, звязаных з гісторыяй і культурай беларускага габрэйства – аднак гісторыя габрэйскай і татарскай кнігі на нашых землях дагэтуль не напісаная. Бачыцца даволі сімвалічным, што цяперашні наш артыкул выходзіць у свет менавіта ў 2018 г. – роўна праз 100 гадоў пасля публікацыі згаданай брашуры Змітрака Бядулі. Хочацца паўтарыць услед за класікам: «калі цяперашняя публікацыя пакірае на думку каго-кольвечы напісаць сталую працу па гісторыі габрэйскай і татарскай кнігі на Беларусі з дэталёвым разглядам гістарычных, эканамічных, этнаграфічных і статыстычных дадзеных, то мэта нашага артыкула будзе дасягнутая».

Уступ

Гаворачы пра кніжную культуру беларускіх земляў як у часы Вялікага Княства Літоўскага, так і ў пазнейшы перыяд, нельга не адзначыць яе поліэтнічнасць. Тым не менш кнігазнаўцы, даследуючы кнігапісанне і друк на беларускіх землях, бяруць пад увагу зазвычай толькі хрысціянскую традыцыю, што прыводзіць да пэўнай аднабаковасці ў паказе гісторыі кніжнай культуры Беларусі. Вывучэнне габрэйскіх і татарскіх кніжных помнікаў прадстаўнікамі іншых спецыяльнасцей – філолагамі, гісторыкамі, культуролагамі і інш. – запаўненню згаданай лакуны з гледзішча кнігазнаўства спрыяе толькі часткова. Артыкул² пакліканы звярнуць на азначаную праблему ўвагу прадстаўнікоў навуковай грамадскасці, якія займаюцца распрацоўкай кнігазнаўчай тэматыкі, а таксама прадставіць пэўны мінімум звестак, неабходны для ажыццяўлення далейшых захадаў па вывучэнні гісторыі габрэйскай і татарскай кнігі на Беларусі.

Найперш належыць вызначыцца з пытаннем, што мы разумеем пад назвай «беларускія землі». Пры вызначэнні тэрытарыяльнага ахопу даследавання мы будзем абапірацца на складзеную праф. Я. Ф. Карскім «Этнографическую карту белорусского племени» [41]. Гэта азначае, што па-за сённяшай тэрыторыяй нашай краіны мы будзем таксама браць пад увагу Беласток з Беласточчынай на захад, Вільню з Віленшчынай на паўночны захад, і Смаленск са Смаленшчынай на ўсход ад су-

² Артыкул уяўляе пашыраны тэкст даклада, падрыхтаванага для выступу на круглым stole «Навуковая кнігазнаўчая школа: кірункі фарміравання і ўзаемадзеяння», які праходзіў 24 лютага 2017 г. у Беларускай дзяржаўнай універсітэце культуры і мастацтваў.

часных межаў Рэспублікі Беларусь. Што датычыць паўднёвай мяжы распаўсюджвання беларускіх гаворак, дык Я. Карскі праводзіў яе больш на поўнач у параўнанні да сённяшняй мяжы нашай краіны; аднак, на думку іншых даследчыкаў (напрыклад, В. Тумаша [67]), з увагі на этнаграфічныя прыкметы тэрыторыя рассялення беларусаў на поўдні ў агульных рысах супадае з дзяржаўнай мяжой сучаснай Беларусі. Прызем гэтае меркаванне за адпраўны пункт для вызначэння гранічнай рысы беларускіх земляў з паўднёвага боку.

У актавай дакументацыі гэтых земляў з 2-й паловы XIV ст. пачынае праяўляецца прысутнасць прадстаўнікоў дзвюх даволі буйных прышлых этна-канфесійных груп: а менавіта юдэяў ды караімаў, з аднаго боку, і мусульман (т. зв. «беларускіх» або, іначай, «польскіх» ці «літоўскіх татарцаў») – з другога. Паколькі літургічна-малітоўная практыка як юдаізму, так і ісламу ў значнай ступені будуецца на пісаных тэкстах, то разам са з'яўленнем прадстаўнікоў названых рэлігій на нашыя землі адбылася інфільтрацыя іх пісьмовых сістэм і кніжных традыцый.

Спецыфіка разглядаанай сітуацыі ў тым, што пры ажыццяўленні паўнафарматнага вывучэння кніжнай культуры кожнай з названых супольнасцяў недастаткова абапірацца толькі на дадзеныя мясцовага паходжання, але трэба звяртацца да звестак, звязаных з больш адлеглымі тэрыторыямі і гістарычнымі перыядамі – адкуль тыя ці іншыя формы кніжнай традыцыі былі перанесеныя. Больш за тое, для даследавання кніжных помнікаў гэтых культур неабходна знаёмства з даволі экзатычнымі сёння для нашых земляў мовамі: у выпадку з юдаізмам і гебраістыкай гэта габрэйская, арамайскае і ідыш, а ў выпадку з ісламам – арабская і цюркскія мовы. Гэта значна ўскладняе працу даследчыка, тым больш што і навуковыя публікацыі па тэмах, сумежных з нашай, могуць выступаць не толькі на разнастайных еўрапейскіх мовах, але таксама на іўрыце або па-турэцку. Такая сітуацыя патрабуе акрэслення кола літаратуры, неабходнай для азнаямлення з вывучанымі праблемамі, а таксама абумоўлівае вызначэнне корпуса крыніцаў, на якіх даследаванне мусіць будавацца.

Для паўнафарматнага асвятлення тэмы, крыніцы даследавання ў галіне габрэйскай і татарскай кнігі на Беларусі павінны ўключаць наступныя катэгорыі матэрыялаў:

1) уласна пісьмовыя помнікі, якія былі створаныя або бытавалі на беларускіх землях і тым ці іншым чынам звязаныя з кніжнай культурай дадзенай этна-канфесійнай супольнасці;

2) калафоны манускрыптаў і кніжныя пазнакі (правіненцы) на рукапісах і друкаваных выданнях, якія паведамляюць пра акалічнасці стварэння або бытавання дадзенага помніка на беларускіх землях;

3) уліковыя дакументы навуковых бібліятэк і музеяў, якія сведчаць пра паступленне ў фонд дадзеных прадметаў менавіта з Беларусі, а таксама прадстаўленыя здатчыкамі звесткі пра паходжанне помніка і звязаныя з нашай тэматыкай этнаграфічныя матэрыялы;

4) «нарматыўныя» дакументы, якія абумоўлівалі тэхналогію стварэння, а таксама спосабы распаўсюджвання і выкарыстання тых ці іншых пісьмовых помнікаў;

5) дакументы актавага характару;

6) матэрыялы, што змяшчаюць інфармацыю (у т. л. візуальную), звязаную са стварэннем, распаўсюджваннем ці выкарыстаннем пісьмовых помнікаў: успаміны сведкаў, запісы этнаграфічных і фальклорных экспедыцый, замалёўкі ды фотаздымкі і г. д.;

7) рэчавыя помнікі, звязаныя са стварэннем, распаўсюджваннем ці выкарыстаннем помнікаў кніжнай культуры.

Што датычыць навуковай літаратуры, то неабходную для даследавання тэмы інфармацыйную базу ствараюць публікацыі па трох кірунках:

1) публікацыі, што асвятляюць літургічна-малітоўныя і рытуальныя практыкі юдаізму ды ісламу, пры ажыццяўленні якіх выкарыстоўваюцца пісанія тэксты;

2) даследаванні па гісторыі гэтых этна-канфесійных супольнасцяў (асабліва ў тых публікацыях, асноўная ўвага якіх засяроджана на ўсходне-еўрапейскім рэгіёне);

3) працы, прысвечаныя непасрэдна вывучэнню кніжных і пісьмовых помнікаў гэтых супольнасцяў – даследаваных з гледзішча кнігазнаўства або сумежных дысцыплін.

Аб'ём артыкула не дазваляе асвятліць бібліяграфію ў поўнай меры, таму ў пададзеных ніжэй гістарыяграфічных аглядах прапануюцца толькі публікацыі з нашага пункту гледжання найбольш важныя, але разам з тым найбольш даступныя для

беларускага даследчыка – як фізічна (ці віртуальна), так і з моўнага гледзішча: напрыклад, пры гаворцы пра замежныя працы звяртаецца ўвага на існаванне перакладаў, а ў сітуацыі выбару сярод некалькіх рознамоўных тэкстаў перавага аддаецца рускамоўным публікацыям перад, скажам, польскамоўнымі, польскамоўным – перад ангельскамоўнымі, ангельскамоўным – перад нямецкамоўнымі і нарэшце нямецкамоўным – перад публікацыямі на іўрыце. Па-за тым нярэдка ў айчынных кнігасховах³ (а часам і ў інтэрнэце) лягчэй даступнымі з’яўляюцца не першавыданні тых ці іншых прац, а іх пазнейшыя ўзнаўленні – у такіх выпадках спасылкі даюцца на апошнія.

Частка I. Praeliminaria **для вывучэння гісторыі габрэйскай кнігі**

1. Крыніцы

Асноўнай праблемай, якая паўстае перад беларускім кнігазнаўцам, што бярэцца за вывучэнне гісторыі габрэйскай кнігі, – гэта малалікасць ацалелых помнікаў кніжнай культуры нацменшасцяў у бібліятэках ды музеях Рэспублікі Беларусь увогуле, і амаль поўная адсутнасць прадметаў, даўнейшых за XVIII ст., у прыватнасці.

Дзеячы айчыннай музейнай справы ад самага яе зараджэння ўспрымалі творы габрэйскай культуры і рэлігіі як складовую частку культурнай спадчыны Беларусі. Помнікі габрэйскай мінуўшчыны з беларускіх земляў, у прыватнасці, былі ў зборах Івана Луцкевіча і пазнейшым Беларускам музеі яго імя ў Вільні [14, с. 26]. Знаходзіліся такія прадметы ў Мінскім абласным музеі, а потым – у створаным на яго аснове Беларускам дзяржаўным музеі, дзе існавалі адмысловыя габрэйскія аддзелы [46, с. 5–7].

Аднак разам з тым ужо ў гэты час – як, зрэшты, і раней – ажыццяўлялася масавае знішчэнне або перамяшчэнне прадметаў даўніны (у т. л. помнікаў габрэйскай культуры) па-за межы рэспублікі: у выніку разрабавання фондаў Мінскага абласнога музея польскімі войскамі ў 1920 г. ці як праява палітыкі маскоўскіх уладаў па мэтанакіраваным вывазе куль-

³ Пошук фізычнага асобніка таго ці іншага выдання ажыццяўляўся, перадусім, па каталогах мінскіх бібліятэк: НББ, ЦНБ НАНБ і інш., а таксама ў бібліятэцы і кніжных калекцыях НГМ РБ.

турных каштоўнасцяў з фондаў т. зв. правінцыйных музеяў у цэнтр або для продажу іх за мяжу. У 1920-х гг. кіраўніцтва Белдзяржмузея (БДМ) і Наркамат асветы БССР неаднойчы звярталіся ў розныя інстанцыі (Галоўнавуку, НКА РСФСР, СНК СССР) з запытамі пра вяртанне ў Беларусь тых ці іншых помнікаў культуры: так, у 1926 г. НКА БССР спрабаваў дамагчыся вяртання шрыфтоў і абсталявання даўняй габрэйскай друкарні, асобніка старадаўняй Торы, што была некалі паднесена Мікалаю II, а таксама ўпрыгожанняў да Торы [11, с. 16]; а ў 1928 г. ён звяртаўся ў НКА РСФСР з просьбай пра зварот габрэйскіх пісьмовых помнікаў беларускага паходжання, што захоўваліся пры Казанскім універсітэце, у т. л. ілюмінаванай Торы [11, с. 16]. Сёння няма звестак, каб хоць адзін з запытаў у справе вяртання помнікаў габрэйскай кніжнай культуры быў задаволены, таму найдаўнейшыя рукапісы беларускіх габрэяў варта расшукваць у расійскіх кнігасховах.

Яшчэ ў большай ступені да культурных страт Беларусі спрычыніліся падзеі II Сусветнай вайны, калі шматлікія помнікі габрэйскай культуры – у т. л. пісьмовай – былі знішчаныя або вывезеныя па-за межы краіны. Сёння іх сляды, верагодна, належыць шукаць на Захадзе – у фондах арганізацый, што сталі пераемніцамі калекцый гітлераўскіх цэнтраў па збіранні твораў габрэйскага мастацтва і пісьменства (напрыклад, пражскага).

Нарэшце, габрэйскія матэрыялы, што знаходзіліся ў фондах архіваў, бібліятэк і музеяў СССР, у 1950–1960-х гг. актыўна знішчаліся па загадзе савецкіх уладаў у рэчышчы антырэлігійнай барацьбы (у межах гэтай палітыкі было ажцэўлена, у прыватнасці, амаль поўнае знішчэнне калекцыі габрэйскіх літургічных сувояў Дзяржаўнага гістарычнага архіва БССР, якая налічвала каля дзвюх соцень рукапісаў XVIII–XX стст. – з іх ацалела толькі 5 адзінак⁴).

У выніку названых падзей сёння ў айчынных дзяржаўных кнігасховах можна сустрэць з некалі пісаных ці ўжываных беларускімі габрэямі кніжных манускрыптаў амаль выключна літургічныя сувоі – прычым найчасцей досыць позняга часу, а таксама асобныя прадметы, з імі звязаныя (такія, як тасы і

⁴ Кнігазнаўчае апісанне ацалелых манускрыптаў прапануецца ў нашай публікацыі «Габрэйскія пергамяновыя рукапісы ў зборах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі» [50].

рыманім⁵). Разам з тым частка габрэйскіх рукапісаў дагэтуль знаходзіцца ў прыватных зборах на Беларусі, пра што сведчыць, напрыклад, нядаўні (у жніўні 2017 г.) зварот у Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь прыватнай асобы (равіна) з запытам пра дазвол на вываз фрагмента Торы і сувоя Кнігі Эстэр. Таму знаходкі і адкрыцці ў гэтай галіне яшчэ магчымыя.

Вышэй мы вылучылі некалькі асноўных катэгорый крыніц. Коротка ахарактарызуем кожную з іх.

1. **Пісьмовыя помнікі**, звязаныя з кніжнай культурай габрэяў Беларусі, уключаюць рукапісныя кнігі, друкаваныя выданні, сувойчыкі для тфілін і мезузы, а таксама пісаныя (друкаваныя) амулеты.

Рукапісныя кнігі габрэяў Беларусі можна падзяліць паводле тыпу злучэння аркушаў на сувоі і кодэксы, што на разглядамым этапе развіцця габрэйскай кніжнай культуры ў значнай ступені абумоўлена мэтавым прызначэннем рукапісу: па меры пашырэння кодэкса як формы існавання кнігі функцыя сувояў звязалася да літургічна-рытуальнага ўжывання. Ад мэтавага прызначэння помніка звычайна залежаў і стыль пісьма: урачыстае «квадратнае» пісьмо выкарыстоўвалася для літургічных тэкстаў – яно прысутнічае ва ўсіх бачаных намі габрэйскіх сувоях з беларускіх кнігасховаў; у рукапісах жа, прызначаных для прыватнага карыстання, ужывалася курсіўнае ці паўкурсіўнае пісьмо – прыкладам чаго служыць талмудычны манускрыпт у выглядзе кодэкса са збораў Аддзела рэдкай кнігі ЦНБ НАНБ (ф. 3, воп. 1, адз. зах. 480).

Друкаваныя выданні ў габрэяў з’яўляюцца даволі рана: першыя габрэйскія друкарні паўсталі напрыканцы 1460-х – пачатку 1470-х гг. у Італіі, заклаўшы пачатак распаўсюджвання габрэйскага кнігадруку па ўсёй Еўропе. Пра тое, што габрэйскія інкунабулы і палеатыпы бытавалі таксама і на беларускіх землях, сведчыць, у прыватнасці, уладальніцкі надпіс Язэпа Доўбэра Галеві Салавейчыка з Берасця на венецыянскім выданні 1545–1546 гг. «Рэспонсаў» Саламона бен Андрэта [15, с. 73] (сям’я Салавейчыкаў належала да вядомага равінскага роду, і трэба думаць, што мела ў фамільнай бібліятэцы нямала даўніх выданняў; на жаль, сёння мы ведаем толькі пра адно з іх).

⁵ З увагі на дыдактычны характар цяперашняга артыкула тут і далей габрэйскія назвы падаюцца ў кірылічнай транскрыпцыі, а іх арыгінальнае напісанне не прыводзіцца.

Можна меркаваць, што ў большай ступені габрэйская друкаваная кніга пачала пашырацца ў нас пасля з’яўлення ў XVI ст. друкарняў у Кракаве і Любліне. Аднак на тэрыторыі ўласна Беларусі габрэйскі кнігадрук з’яўляецца ў перадапошній дэкадзе XVIII ст.: у 1783 г. ствараецца друкарня ў Шклове, у 1789 г. працаю Менахема Нахума з варштату друкарні Яго Каралеўскае Міласці выходзіць першая гарадзенская габрэйская кніга, а ў 1789 г. арганізуе ў Азёрах сваю друкарню і Барух бэн Язэп Ром, які на тытульных аркушах выданняў як месца выхаду таксама пазначае недалёкую Гародню (па-за тым працуе ён і ў Каралеўскай друкарні).

У 1793 г. Барух Ромм – верагодна, з увагі на сацыяльна-палітычныя абставіны – уваходзіць у кампанію са шляхцічам Янам Ясінскім і, стварыўшы супольнае выдавецтва, працягвае друкаваць габрэйскія кнігі да 1799 г., калі гарадзенская друкарня афіцыйна была пераведзена ў Вільню. У тым жа годзе апынулася ў Вільні і былая Каралеўская друкарня – якая хоць ператварылася ў дзяцэзіяльную, аднак не перастала выдаваць габрэйскую літаратуру; у прыватнасці з яе варштата ў 1800 г. выходзіць кніга аўтарства Іллі з Вільні – Віленскага гаона. У Гародні ж, у сваю чаргу, сын Менахема Нахума – Зімель Нахімовіч засноўвае ў 1803 г. уласную друкарню. Далейшы лёс і гарадзенскага, і віленскага габрэйскага кнігавыду даволі пакрычасты, аднак тым не менш шматплённы [1, с. 6–7].

Увогуле, першая чвэрць XIX ст. – гэта «залаты век» габрэйскага друкарства на нашых землях, калі ў беларускіх гарадах ды мястэчках узнікаць усё новыя габрэйскія выдавецтвы: у 1802 г. – у Дуброўне, у 1805 – у Лядах і Беластоку, у 1807 г. – у Копысі, у 1808 г. – у Мінску і ў 1825 г. – у Магілёве [19, с. 105–107]. І хоць пасля ўказу пра цензуру і забароны царскім урадам у 1836 г. дзейнасці несанкцыянаваных габрэйскіх друкарняў у Паўночна-Заходнім краі на доўгі час дазволенай застаецца толькі адна – у Вільні, габрэйская друкаваная кніга робіцца поруч з рукапіснай неад’емным складнікам кніжнай прасторы Беларусі.

Тфілін, ужыванне якіх абумоўлена рэлігійнай практыкай юдаізма, уяўлялі з сябе дзве квадратныя скураныя скрыначкі, у якія ўкладаліся скручаныя ў сувойчык аркушыкі пергаміну з пэўнымі вершамі са Святога Письма (Вых. 13: 1–10 і 13: 11–16; Паўт. Зак.: 6, 4–9 і 11, 13–21).

Мезуза, таксама як і тфілін, з'яўляецца абавязковым элементам рэлігійнай практыкі юдаізму. Гэта сувойчык з пергаміну, які укладаўся ў драўляны ці металёвы футарал і мацаваўся да дзварнога вушака справа ад уваходу на вышыні пляча (або ў адмысловую нішу на вушаку); ён змяшчаў два фрагменты Кнігі Паўторанага Закону: 6, 4–9 і 11, 13–21.

Амулеты змяшчалі надпісы рэлігійнага зместу – найчасцей тэксты псалмоў, малітваў і заклёнаў, “святыя імёны” (шэмот га-кедуш). Згадкі пра выкарыстанне іх на беларускіх ды ўкраінскіх землях мы часам сустракаем у матэрыялах этнаграфічных экспедыцый, а нават у мастацкіх творах габрэйскіх пісьменнікаў XIX – пачатку XX ст. (гл., напрыклад, апавяданне Шалом-Алейхема «Чалавек нарадзіўся»).

2. Калафоны манускрыптаў і кніжныя пазнакі даюць найбольш пэўныя сведчанні пра стварэнне або бытаванне дадзенага пісьмовага помніка на беларускіх землях. У якасці прыкладу правененцыі, што ўказвае на бытаванне ў Беларусі друкаванага выдання, згадаем уладальніцкі запіс Язэпа Доўбэра Галеві Салавейчыка з Берасця, пра які мы гаварылі вышэй. Увогуле ж, належыць адзначыць, што габрэйскія напісы на старадрукаваных кнігах з цяжкасцю паддаюцца больш дакладнай атрыбуцыі, паколькі ў іх звычайна сустракаюцца традыцыйныя імёны габрэяў без указання прозвішча⁶ і населенага пункта, з якім дадзеная асоба звязаная.

З 2-й паловы XIX ст. на старонках друкаваных выданняў пачынаюць сустракацца сыгнэты, асабістыя пячаткі і штампы ўладальнікаў з рознамоўнымі легендамі, якія часам могуць даць нам патрэбны для даследавання матэрыяла (для прыкладу назавём штамп: «Ш. А. Фейнбергъ / Минская губ.», прысутны на форзацы і тытульным аркушы асобніка трактата Майсея Хаіма Луцата «Лешон лемудым», які быў выдадзены ў 1836 г. у Горадні, а сёння захоўваецца ў зборах НББ пад шыфрам 1Ба353628 [53]).

Асобную катэгорыю складаюць кнігандлёвыя штампы (напрыклад: «Книгоиздательство / книжный / канцелярскій и / писчебумажный магазинъ М. Френкель / г. Минскъ / Губерна-

⁶ Напрыклад, на тэрыторыі Расійскай імперыі габрэі атрымалі абавязак прыняць прозвішчы толькі ў 1835 г. на mocy выдадзенага ўладамі «Палажэння аб габрэях».

торская ул. 22 / Складъ военной отчетности»⁷). Такого роду пазнакі могуць даць нам інфармацыю пра спецыялізацыю дадзенай фірмы і яе дзейнасць, а таксама ўказваць на бытаванне ў Беларусі кніг, выдадзеных па-за яе тэрыторыяй.

3. **Уліковыя дакументы** навуковых бібліятэк і музеяў – такія, як кнігі паступлення прадметаў, акты закупкі ці перадачы і інш. – нярэдка змяшчаюць звесткі пра бытаванне, а часам нават і пра стварэнне прадмета. Так, у прыватнасці, у зборах НГМ РБ пад нумарам КП 043863 захоўваецца сувой Торы, які не мае калафона або правененцый – з прычыны чаго на падставе візуальнага аналізу немагчыма скласці меркаванне пра яго паходжанне. Аднак запіс у музейных Кнігах паступленняў, датычны гэтага прадмета, паказвае, што сувой паступіў у музейныя фонды з г. Ліды; гэта дае нам падставы з вялікай доляй верагоднасці меркаваць, што манускрыпт бытаваў у самой Лідзе ці на Лідчыне.

4. **«Нарматыўныя дакументы»**, якія даўней абумоўлівалі тэхналогію стварэння пісьмовых помнікаў, дазваляюць нам, з аднаго боку, асэнсаваць вытокі пэўнай традыцыі, перанесенай на нашыя землі з іншых тэрыторый; з другога – убачыць яе развіццё ў дынаміцы, у суаднесенні з адпаведнымі прыкметамі, якія *de facto* прысутнічаюць у помніках беларускага паходжання.

У выпадку габрэйскай кнігапіснай традыцыі найбольш важнымі тэкстамі такога роду з’яўляюцца талмудычныя трактаты, прысвечаныя патрабаванням да тэхналогіі вырабу літургічных і рытуальных рукапісаў: «Сэфер Тора», «Мэгілёт», «Софрым» і некаторыя іншыя. Аднак Талмуд уяўляе з сябе не столькі ўпарадкаваны кодэкс права, колькі збор трактатаў дастаткова разнароднага складу, якія, апрача таго, нярэдка не змяшчаюць канчатковага рашэння па пэўнай галахічнай праблеме, а апісваюць толькі меркаванні на яе конт розных аўтарытэтных знаўцаў Торы – часта незгодных паміж сабой. Таму ўжо ў сярэднявеччы ўзнікла патрэба сістэматызацыі змешчанага ў Талмудзе матэрыялу і дапасавання да яго актуальных праблемаў, што ўзнікала ў штодзённым жыцці; з часам гэта спрычынілася да з’яўлення і развіцця т. зв. «галахічнай літаратуры».

⁷ Прысутнічае на некалькіх выданнях з фондаў НГМ РБ – у прыватнасці, на тытульным аркушы брашуры М. Устралава «Что такое учредительное собрание», якая захоўваецца пад нумарам КП 43410 [69].

Па-за ўласна Талмудам для даследавання ў галіне габрэйскага пісьменства на Беларусі найбольшую значнасць мае «Шульхан арух» з дадаткамі Ісэрлеса, паколькі гэтая праца не толькі сталася завяршальным кодэксам габрэйскага заканадаўства, але яна яшчэ дае і зрэд звычайў, характэрных для габрэяў нашага рэгіёна – а такім чынам, ператвараецца ў важную гістарычную крыніцу.

5. **Дакументальныя крыніцы** актавага характару, звязаныя з мінуўшчынай габрэйскага насельніцтва беларускіх земляў, публікаваліся ў шматлікіх зборніках, што пачалі выходзіць у свет з сярэдзіны XIX ст.: АЗР [3], АЮЗР [4], ИЮМ [38], «Археографический сборник документов» [8] і інш.; аднак канцэнтравана яны былі сабраныя толькі ў АВАКу [2], дзе займаюць два асобныя тамы: 28-ы і 29-ы (хоць часам сустракаюцца і ў іншых тамах – напрыклад, у 5-м томе). Выданне дакументаў, непасрэдна прысвечанае тэме айчыннага габрэйства, падрыхтаваў расійскі дарэвалюцыйны гісторык С. Бершадскі, які паспеў пры жыцці выдаць два першыя тамы зборніка «Русско-еврейский архив» [58] (3-ці том убачыў святло ўжо пасля смерці даследчыка на падставе матэрыялаў з яго асабістага архіва).

У наш час папулярнай формай пашырэння інфармацыі пра архіўныя крыніцы зрабілася публікацыя праводнікаў па архіўных фондах. У галіне гісторыі габрэйства адной з першых публікацый такога роду стаўся падрыхтаваны Д. Эльяшэвічам у 1994 г. паказальнік «Документальные материалы по истории евреев в архивах СНГ и стран Балтии» [26]. Як і да ўсялякай піянерскай працы, да гэтага дапаможніка можна выказаць прэтэнзіі адносна паўнаты прадстаўленага матэрыялу; часам сустракаюцца ў ім і ўказанні на карыстанне састарэлымі звесткамі (напрыклад, колькасць літургічных рукапісаў у калекцыі НГАБ Д. Эльяшэвіч усё яшчэ ацэньвае ў 185 адзінак [26, с. 67], хоць, як мы пісалі вышэй, пераважная большасць іх была знішчана ў 1960-х гг.). Тым не менш паказальнік «Документальные материалы по истории евреев в архивах СНГ и стран Балтии» дагэтуль захоўвае каштоўнасць як аглядовая праца па матэрыялах габрэйскага паходжання ў архівах нашага рэгіёна.

Пазней Цэнтр біблістыкі і юдаікі Расійскага дзяржаўнага гуманітарнага ўніверсітэта падрыхтаваў і выдаў серыю анала-

гічных праводнікаў па архіўных фондах Масквы [28], Пецярбурга [29] і Рэспублікі Беларусь [27]. Дакументы, паказаныя ў гэтых даведніках фондаў, датуюцца пераважна XIX–XX і рэдка калі – XVIII ст. Тым не менш у справе пытанняў, звязаных з кніжнай культурай, масіў дакументаў гэтага часу даследаваны недастаткова і можа прынесці нечаканыя знаходкі (у якасці прыкладу прывядзём справу 1839–1841 гг. пра надрукаванне без цэнзурнага дазволу габрэйскай кнігі ў Мінску: ф. 149, воп. 8, спр. 8⁸).

Калі гаварыць пра апісанні габрэйскіх матэрыялаў у архівах іншых краін, згадаем выдадзены ў Польшчы ў 2001 г. грунтоўны даведнік “Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce” [155], а таксама падрыхтаваны ў 2010 г. Марцінам Вадзінскім праводнік “Judaica w aktach Centralnych Władz Wyznaniowych Królestwa Polskiego” [120]. У дачыненні да Літвы апрача згаданага вышэй дапаможніка Д. Эльяшэвіча можна назваць раздзел “Jewish History in Archival Documents of Lithuania” ў выданні “Jewish cultural heritage in Lithuania” [114] – зрэшты даволі бедны паводле зместу.

6. Асаблівую каштоўнасць для нашай тэмы могуць мець **матэрыялы, якія фіксуюць страчаныя на сённяшні дзень рэаліі**: успаміны, запісы фальклорнага характару, матэрыялы этнаграфічных экспедыцый, дакументы выяўленчага характару і інш.

Сярод успамінаў, датычных да нашай тэмы, бадай, найбольшую вядомасць атрымала «Аўтабіяграфія», напісаная ўрадженцам Міршчыны Саламонам Маймонам, які пазней набыў славу выдатнага нямецкага філосафа і правазвесніка Гаскалы. З гэтага твору мы можам пачарпнуць звесткі як пра габрэйскія школы рознага ўзроўню на Беларусі XVIII ст., так і непасрэдна пра кнігі, якія ў той час тут бытавалі. Напісаная ў арыгінале панямецку [127], «Аўтабіяграфія» неаднойчы перавыдавалася і перакладалася на розныя мовы, а нядаўна стала даступная і парасійску [54].

Дзеля таго, каб прадэманстраваць разнастайнасць матэрыялаў фальклорнага і этнаграфічнага характару, згадаем у якасці прыкладу дзве працы, якія хоць былі падрыхтаваныя ў розны

⁸ Шчыра дзякую былой загадчыцы аддзела даўніх актаў НГАБ В. Бабковай за зычлівае інфарманне пра прысутнасць гэтай справы ў фондах архіва.

час і з рознымі мэтамі, аднак могуць у большай ці меншай ступені прэтэндаваць на этнаграфічнасць. Першай з іх з'яўляецца ажыццёўленае рабі Ісаакам бар Біньямінам з Трнавы⁹ апісанне ўсходне-ашкеназійскіх традыцый, якое выйшла ў свет пад назвай «Сэфэр мінгагім» («Кніга звычайў»). Пачынаючы з 1566 г. кніга неаднойчы перавыдавалася (у т. л. з 1590 г. – у нямецкім перакладзе). Маючы асаблівае значэнне для нашага рэгіёна, тэкст «Сэфэр мінгагім» друкаваўся, між іншым, у 1596 г. у Кракаве, а на тытульным аркушы амстэрдамскага выдання кнігі 1662 г. сярод назваў краін, дзе апісаны абрад, выкарыстоўваецца пазначаны «Полін» (Польшча) і «Літа» (Літва). З часам гэтая кніга набыла значэнне «нарматыўнага» дакумента, і мы з роўным правам маглі б згадаць яе вышэй – у складзе тэкставых помнікаў, што пералічаюцца ў пункце 4.

Другая з названых прац – гэта апублікаваныя трыма стагоддзямі пазней матэрыялы «Этнаграфічна-статыстычнай экспедыцыі ў Заходне-Рускі край», што была арганізаваная Рускім геаграфічным таварыствам. Першы раздзел у 1-й частцы 7-га тома гэтага шматтомнага выдання прысвечаны звычайам беларускіх, украінскіх і літоўскіх габрэяў. У выданні апісана шмат распаўсюджаных у 2-й пал. XIX ст. габрэйскіх традыцый, звязаных з чытаннем пэўных тэкстаў або непасрэдным выкарыстаннем кнігі [66, т. 7, ч. 1, с. 33–73]; на сённяшні дзень большасць з іх на нашых землях страчана.

Асобную групу крыніц складаюць дакументы выяўленчага характару, якія ўключаюць творы жывапісу, графікі, а перадусім – фотаздымкі. Яны даюць нам магчымасць даведацца пра шэраг дэталей, якія мы далёка не заўсёды можам атрымаць з іншых крыніц – напрыклад, выгляд арон-га-кодэша (сховішча для сувояў Торы) у розных сінагогах, ці, напрыклад, зафіксаваць свайго роду «стоп-кадр» заняткаў па чытанні ў габрэйскай школе. Такого роду крыніцы можна знайсці ў калекцыях буйных музеяў (у прыватнасці, для ілюстравання нашага артыкула выкарыстаны выяўленчыя матэрыялы са збораў НГМ РБ¹⁰), а таксама – у фондах навуковых бібліятэк і архіваў.

Вялікія зборы фотаграфій сёння даступныя ў інтэрнэце, а лінкі да іх нярэдка можна знайсці на сайтах, якія прэтэндуюць

⁹ Або таксама: Ісаак Тырнаў, акронім: Маарат.

¹⁰ За дапамогу ў адшуканні згаданых матэрыялаў прагну выказаць шчырую падзяку загадчыцы аддзела пісьмовых і выяўленчых крыніцаў НГМ РБ Н. Саўчанцы.

на навуковы характар. У якасці прыкладу назавём сайт «The YIVO Encyclopedia of Jews of Eastern Europe» [153], дзе мы знаходзім некалькі такіх адсылак у раздзеле «For researchers» (<http://www.yivoencyclopedia.org/forresearchers.aspx>) – напрыклад, «Bagnówka: galleries of nearly 60,000 images (and select videos) from Poland, Lithuania, Belarus, and Ukraine» (<http://www.bagnowka.com>) або «“People of a Thousand Towns”: The Online Catalog of Photographs of Jewish Life in Prewar Eastern Europe» (<http://www.yivo1000towns.sjh.org>). Да слова, варта зазначыць, што ў згаданым спісе лінкаў знаходзяцца адсылкі не толькі да віртуальных галерэй, але таксама да звязаных з тэмай лічбавых бібліятэк і інтэрнэт-сайтаў розных устаноў навукі ды культуры, якія таксама могуць быць карысныя ў працы даследчыка.

7. Дыяпазон *рэчавых помнікаў*, якія тым ці іншым чынам звязаныя са стварэннем, распаўсюджваннем ці выкарыстаннем твораў кніжнай культуры, дастаткова шырокі. У адносінах да пытання стварэння кніг гэта могуць быць прылады для пісьма ці друку (як згаданае ў запысе НКА БССР абсталяванне і шрыфты даўняй габрэйскай друкарні); у адносінах да захоўвання – фрагменты «арон-га-кодэш’а» (як цэнтральная частка «каўчэга» з сінагогі ва Узлянах, што захоўваецца ў зборах Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь); у адносінах да чытання – указка-«яд», а ў дачыненні да малітоўнага і рытуальнага выкарыстання пісьмовых помнікаў – гэта тфілін і футаральчыкі для мезузы, а таксама карона, тасы і рыманім для Торы. Такія рэчы можна адшукаць у профільных калекцыях музеяў, а таксама ў прыватных зборах.

2. Літаратура

1. Ужо ў эпоху Рэнэсансу пачынаюць з’яўляцца *публікацыі на гебраістыцы і юдаізму* – найперш граматыкі габрэйскай мовы, а неўзабаве і працы больш шырокага ахопу, якія нярэдка могуць нам даць цікавы фактаграфічны матэрыял. Адной з першых такіх прац, напісаных хрысціянскім аўтарам, з’яўляецца грунтоўная манаграфія Ёгана Буксторфа “Synogoga Judaica”, у якой падрабязна разглядаліся падставы веры, звычаі, літургічнае і сацыяльнае жыццё гебрайскае супольнасці; пазней яна вытрымала цэлы шэраг перавыданняў (напрыклад: [92]). Апрача ўласных назіранняў аўтар абапіраўся на важныя

габрэйскія крыніцы: пачынаючы ад Талмуда і ўсутыч да «Сэ-фер мінгагім» і «Шульхан арух'а»; таму для абазнанага з лацінскай мовай даследчыка гэтая манаграфія дагэтуль можа быць карыснай як з увагі на прысутныя ў ёй апісанні звычайў юдаізму, так і сведчанні пра канкрэтныя факты, звязаныя з габрэйскай кніжнай і пісьмовай культурай.

З часу выхаду працы Ёгана Буксторфа ў свет заходня літэратура папоўнілася вялікай колькасцю разнамоўных выданняў, прысвечаных апісанню тэалагічных падстаў і рэлігійных практык юдаізму. Грунтоўнае апісанне гісторыі, дагматыкі і літургікі юдаізму, у прыватнасці, дае праца М. Фрыдандэра “The Jewish religion” [103]. З сучасных выданняў ці не найбольшай папулярнасцю ў габрэйскіх вернікаў карыстаецца дапаможнік аўтарства Ісаака Кляйна пад назвай “A Guide to Jewish Religious Practice”, у якім вельмі дэталёва прадстаўлены малітоўны аспект [125].

Варта адзначыць, што на сённяшні дзень убачыла святло дастаткова шмат выданняў па юдаізме і на расійскай мове, аднак яны ў сваёй большасці маюць папулярызатарскі характар. З больш грунтоўных назавём, да прыкладу, падрыхтаваны рабі Язэпам Цялушкіным кампендыюм «Еврейский мир» [61], які поруч са звесткамі па рэлігійным жыцці падае і інфармацыю па габрэйскай гісторыі: з больш лаканічных – дапаможнік аўтарства рабі І. Гадары «Правила и обычаи в еврействе» [18].

2. У галіне ўсеагульнай *гісторыі габрэйскага народа* найбольш важнымі працамі дагэтуль застаюцца дзве грунтоўныя шматтомныя сінтэзы: нямецкамоўная “Geschichte der Juden”, напісаная ў 1853–1875 гг. прафесарам Брэслаўскага ўніверсітэта Гайнрыхам Грэцам [104], і расійскамоўная «Всемирная история еврейского народа», падрыхтаваная ў 1901–1914 гг. ураджэнцам нашага Мсціслаўя Сямёнам Дубновым [36]. Для нас вельмі важным з’яўляецца тое, што ў гэтых працах прысутнічаюць раздзелы па габрэйскай гісторыі ў нашым рэгіёне (да слова, найбольш важная для асэнсавання мінуўшчыны еўрапейскага габрэйства частка згаданай вышэй працы С. Дубнова – 4-томная «История евреев в Европе от начала их поселения до конца XVIII века» – была зусім нядаўна выпушчана ў свет у Маскве і Ерусаліме самастойным выданнем [35]). Увогуле, названыя працы неаднойчы перавыдаваліся як у сваіх арыгі-

нальных версіях, так і ў перакладзе на іншыя мовы; што най-больш актуальна для айчыннага даследчыка, яны абедзве даступныя для чытання па-руску (пераклад шматтомніка Г. Грэца: [23]). Поруч з даследаваннямі Г. Грэца і С. Дубнова варта назваць яшчэ адну класічную працу сінтэтычнага характару, якая дагэтуль не страціла сваёй актуальнасці – гэта “Geschichte der jüdischen Litteratur” Густава Карпелеса [123]. Праз 5 гадоў пасля выхаду ў Берліне арыгінальнай версіі «История еврейской литературы» Г. Карпелеса таксама была перакладзеная на рускую мову [40].

Зацікаўленне мінуўшчынай габрэяў у Вялікім Княстве Літоўскім і больш шырока – на тэрыторыі Рэчы Паспалітай (якую аўтары нярэдка называюць проста Польшчай) пачынае праяўляцца ў навуковым асяроддзі з пачатку XIX ст., калі сваю ўвагу на гісторыю мясцовых габрэяў, караімаў і татараў звярнуў выдатны ўкраінска-польскі гісторык Тадэвуш Чацкі, які апублікаваў у 1807 г. серыю артыкулаў (у т. л. “Rozprawa o Żydach” і “Rozprawa o Karaitach”); пазней гэтыя працы неаднойчы перавыдаваліся ў складзе збору твораў навукоўца (напрыклад: [98, 97]). Неўзабаве ў Бруксэлі ды Ляйпцыгу выходзіць па-фрацузску і грунтоўны разгляд стану габрэйства на землях былой Рэчы Паспалітай аўтарства Людвіка Люблінера [126]; ад гэтага часу габрэйская тэма ўсё часцей прысутнічае ў польскіх навуковых працах, і на сённяшні дзень складае даволі значны масіў літаратуры. З бягучай бібліяграфіяй польскай літаратуры па тэме можна азнаёміцца на старонках чарговых выпускаў паказальніка “Judaika wydane w Polsce” [122] (у якім, дарэчы, прысутнічае адмысловы кнігазнаўчы раздзел з падраздзелам “Historia żydowskiej książki, drukarstwa i księgarstwa”).

У расійскай навуцы зацікаўленне габрэйскай тэматыкай пачынаецца з 2-й пал. XIX ст., калі рост габрэйскага насельніцтва на тэрыторыі Імперыі і рэформы Аляксандра II дазволілі заявіць пра сябе гісторыкам габрэйскага і караімскага паходжання – такім, як С. Бершадскі [13], А. Гаркаві [19, 20], А. Фірковіч [70, 71], Д. Хвальсон [72–74]. У сваіх публікацыях навукоўцы закраналі пытанні, звязаныя з мінуўшчынай габрэяў ды караімаў і звярталіся да вывучэння помнікаў юдаізму Усходняй Еўропы, а некаторыя з іх нават рыхтавалі даследаванні,

непасрэдна датычныя гісторыі габрэйскай адукацыі ды пісьменства.

Рэвалюцыйныя падзеі 1917 г. прывялі да ўраўнання правоў габрэйскай нацыі з правамі тытульных народаў новаўтвораных на тэрыторыі былой Расійскай імперыі савецкіх рэспублік, а таксама зрабілі ідыш адной з дзяржаўных моў БССР, чым далі штуршок да развіцця літаратуры на гэтай мове ў Беларусі. Тым не менш сярод навуковых публікацый гэтага часу, як і пазнейшых, цяжка назваць якое-небудзь насамрэч значнае даследаванне, апублікаванае на тэрыторыі СССР і непасрэдна прысвечанае гісторыі габрэяў Беларусі. Згадаем у гэтым месцы толькі надрукаваны ў 1918 г. асобнай брашурай публіцыстычны паводле свайго характару артыкул беларускага пісьменніка габрэйскага паходжання Змітрака Бядулі (Самуэля Плаўніка) «Жыды на Беларусі» [14], які ўяўляе для нас своеасаблівую вежу, пункт адліку ў вывучэнні габрэйскай культуры на Беларусі і цытату з якога мы вынеслі напачатак нашай працы.

Сацыяльна-палітычныя змены, што адбыліся ва Усходняй Еўропе ў 1980–1990 гг., і масавы выезд габрэяў у Ізраіль, Амерыку і еўрапейскія краіны выклікалі ўздым зацікаўлення да габрэйскай мінуўшчыны разгляданага рэгіёна. Сярод нядаўніх даследаванняў па гісторыі габрэяў Рэчы Паспалітай адной з найбольш значных з’яўляецца кніга Гершона Давіда Гандэрта¹¹ “Jews in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century” [112], даступная і ў рускім перакладзе [75]. Матэрыялаў па гісторыі кнігі пісьменства гэтая праца змяшчае адносна няшмат, аднак аўтар, глыбока пранікаючы ў жыццё габрэяў XVIII ст., уважліва прыглядаецца да прысутных у юдаізме гэтага перыяду рэлігійных плыняў (перадусім, хасідаў), без знаёмства з якімі вывучэнне тагачаснай габрэйскай культуры – у т. л. кніжнай – не ўяўляецца магчымым (асаблівую цікавасць мае аналіз твораў тагачаснай кабалістычнай літаратуры¹²).

Больш шырокі храналагічна ахоп матэрыялу прапануе 3-томная сінтэза Антона Палонскага “The Jews in Poland and Russia” [138], кожны том якой прысвечаны асобнаму гістарычнаму перыяду з мінуўшчыны габрэяў нашага рэгіёна. Аўтар пазі-

¹¹ У расійскіх публікацыях: Хундэрт.

¹² У цэлым развіццё габрэйскага містыцызму, а ў т. л. і Кабалы, разглядаецца ў працы выдатнага габрэйскага даследчыка Гершома Шолема «Основные течения в еврейской мистике», якая даступная сёння і ў расійскім перакладзе [76].

цыянуе сябе як прадаўжальнік справы С. Дубнова, а аднатомны варыянт яго працы выйшаў у перакладзе на польскую мову [137].

Падсумоўвае намаганні даследчыкаў розных краін па вывучэнні гісторыі габрэяў нашага рэгіёна калектыўная праца «История еврейского народа в России», якая стала плёнам ізраільска-расійскага супрацоўніцтва і ўбачыла святло ў 2010–2017 гг. [39].

Па-за тым, маючы на ўвазе перадусім адукацыйныя мэты, мусім зазначыць, што вобраз жыцця габрэйскай супольнасці ўсходне-еўрапейскага рэгіёна прадстаўлены ў вучэбным курсе, апублікаваным Адкрытым універсітэтам у Тэль-Авіве пад назвай «Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы» [22]. Курс складаецца з 6 частак, падрыхтаваных вядучымі ізраільскімі спецыялістамі (часткі злучаны па дзве і складаюць тры нenumараваныя тамы). Кожная з гэтых частак прысвечана пэўнаму аспекту жыцця ўсходнееўрапейскага габрэйства; непасрэдна для нашай тэмы асабліваю цікавасць уяўляе напісаная Давідам Асафам частка 2: «Мир еврейского законоучения в Польше» [9].

Сярод сінтэтычных прац, выдадзеных у Літве, варта адзначыць дзве: літоўскамоўную “Lietuvos žydų kelias” Саламона Атамукаса [87] і ангельскамоўную “Lithuanian Jewish Cultura” Довіда Каца [124]. Праца С. Атамукаса ўяўляе з сябе значна пашыраную і перапрацаваную версію рускамоўнай кнігі згадаўнага аўтара «Еврей в Литве XIV–XX века», што ўбачыла святло ў 1990 г. [10]. У абедзвюх публікацыях разглядаецца гістарычны лёс габрэйскага народа ў нашым рэгіёне ад часоў ВКЛ і да сучаснасці – галоўным чынам у палітычна-эканамічным асветленні. Праца Д. Каца мае ў пераважнай ступені культуралагічны характар; яна змяшчае шмат інфармацыі па гісторыі кнігі, а ў прыватнасці, багата ілюстраваная выявамі тытульных старонак габрэйскіх выданняў – як віленскіх, так і апублікаваных на тэрыторыі сучаснай Беларусі.

Варта таксама адзначыць, што як у Ізраілі і ЗША, так і ў Расіі, Польшчы, Беларусі і краінах Балтыі на тэму габрэйскай гісторыі ды культуры ў свеце ўвогуле і ва Усходняй Еўропе ў прыватнасці праводзяцца канферэнцыі [65, 95], выдаюцца навуковыя зборнікі [37, 68, 102, 114–116, 119], фэстшыфты [130, 148] і нават навуковыя часопісы [118], а таксама вядзецца

публікатарская дзейнасць у інтэрнэце [153]. На жаль, уключыць у наш кароткі спіс пры цяперашнім аглядзе мы можам толькі некаторыя з іх.

3. Пяройдзем непасрэдна да *гісторыі габрэйскай кнігі*, якая праяўлена ў бібліяграфічных, кнігазнаўчых і філалагічных працах.

Бібліяграфічныя паказальнікі і каталогі габрэйскіх манускрыптаў ды старадрукаў. Першым заходнееўрапейскім даследчыкам, які заняўся непасрэдна вывучэннем гісторыі габрэйскай кніжнасці, быў згадваны вышэй Ёган Буксторф. Апрача сваёй найважнейшай манаграфіі “Synogoga Judaica” навуковец выдаў шэраг іншых прац па гебраістыцы; з іх найбольш цікавымі для вывучэння габрэйскага пісьменства з’яўляюцца тры, якія вытрымалі шэраг перавыдаванняў і зазвычай змяшчаліся выдаўцамі ў супольным томе: “De abbreviaturis Hebraicis liber”, “Operis Talmudici brevis recensio” і “Bibliotheca rabbinica” [напрыклад: 93]. Першая праца – як відаць і з самога загаловка – пералічвае і раскрывае абрэвіятуры, што так часта сустракаюцца ў габрэйскіх тэкстах, значна ускладняючы працу даследчыка. Другі тэкст прысвечаны агляду ды характарыстыцы трактатаў Талмуда; напрыканцы ён забяспечаны паказальнікам іх назваў. Найбольшую цікавасць для нас ўяўляе трэцяя частка гэтага канвалюта – «Рабіністычная бібліятэка», якая прэзентуе сабой першую спробу падсумавання бібліяграфічнай і часткова кнігазнаўчай інфармацыі па габрэйскіх інкунабулах і старадрукаваных выданнях.

Пачатак выпуску каталогаў даўняй габрэйскай кнігі паклаў італьянец, прафесар усходніх моў Джаванні Бернарда дэ Росі, які напрыканцы XVIII ст. выдаў дзве грунтоўныя працы. Першая з іх, “Annales Hebræo-Typographici secula XV”, была прысвечаная габрэйскім інкунабулам [100], а другая – “Annales Hebræo-Typographici ab an. 1501 ad 1540” – габрэйскім палеаграфічным тыпам [99]; гэтыя працы дапоўніў каталог Майсея Шваба “Les incunables orientaux et les impressions orientales de commencement du XVI sicle”, апублікаваны ўпершыню ў 1883 г. у Парыжы, а потым перавыдадзены ў сярэдзіне XX ст. выдавецтвам “Brille” [141]. Што жа датычыць іншых публікацый дэ Росі, дык нельга не згадаць падрыхтаваны ім 2-томны даведнік “Dizionario storico degli autori ebrei e delle loro opere” [101]. (Га-

ворачы пра слоўнікі габрэйскіх пісьменнікаў, назавём і важны дапаможнік пазнейшага часу – “Thesaurus pseudonymorum quae in litteratura Hebraica et Judaeo-Germanica inveniuntur” Саўля Хаеса [96].)

Заснавальнікам сучаснай габрэйскай бібліяграфіі лічыцца Морыц Штайншнайдэр (Moritz Steinschneider, у расійскіх публікацыях: Мориц Штейншнейдер), шматгадовы рэдактар выдання “Hebräische Bibliographie” [105]. М. Штайншнайдэр таксама з’яўляецца ўкладальнікам грунтоўнага каталога габрэйскіх кніг Бадлеянскай бібліятэкі (“Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana” [144]) і некалькіх падобных каталогаў па фондах іншых бібліятэк (напрыклад, “Codicum Hebraeorum Bibliothecae Academiae Lugduno-Batavae” [145]).

Цэлы шэраг бібліяграфічных прац быў апублікаваны на тэрыторыі Расійскай імперыі з канца XIX стагоддзя, у т. л. ажыццёўлена некалькі спробаў выпуску бягучай бібліяграфіі. Найбольш значным бібліяграфічным выданнем на нашых землях з’яўляецца падрыхтаваны Бен-Якабам (И. А. Бенякоб) рэтраспектыўны паказальнік «Оцар га-Сфарым», які прэтэндаваў на ўсеагульны – усутыч да 1862 г. – ахоп габрэйскіх кніг, у т. л. рукапісаў [56].

Надзвычай важным для нашай тэмы выданнем з’яўляецца і “Bibliotheca Friedlandiana” [91], якая ўяўляе з сябе каталог кніг Ільва Фрыдланда – расійскага купца габрэйскага паходжання, які, між іншым, быў родам з беларускага некалі Дзвінска (сёння – латвійскі Даўгаўпілс). У кніжнай калекцыі Л. Фрыдланда было шмат рэдкіх габрэйскіх старадрукаў і рукапісаў – у т. л. тых, што ў свой час бытавалі на нашых землях (напрыклад, у яе склад ўвайшла бібліятэка Ісагара Дова Бампі, аматара кніг з Мінска). У 1892 г. калекцыя была падорана ўладальнікам Азіяцкаму музею пры Імператарскай публічнай бібліятэцы ў Санкт-Пецярбургу, і неўзабаве пасля гэтага пачаў рыхтавацца да друку яе каталог.

Першыя 7 выпускаў былі складзеныя Самуілам Вінерам – яшчэ адным габрэйскім бібліяфілам родам з Беларусі (нарадзіўся ў Барысаве); яны выходзілі ў свет з 1893 г. па 1918 г. Восьмы выпуск каталога падрыхтаваў і ў 1936 г. выдаў І. Бендэр. З паведамленняў у інтэрнэце вядома, што на дадзены момант працы па каталагізацыі бібліятэкі адноўленыя. З пункту

гледжання беларускага кнігазнаўства гэтая калекцыя вывучана недастаткова і патрабуе глыбокай прапрацоўкі. Апублікаваныя выпускі каталога могуць аказацца прыдатнымі для папярэдняга вывучэння кнігазбора.

Згадаўшы імя бібліяфіла і бібліёграфа С. Вінера, мусім адзначыць, што апошні сам меў багатую асабістую бібліятэку, у якой было каля 10 тыс. назваў кніг, у т. л. рэдкіх. Пазней калекцыя ўвайшла ў склад Любавіцкай бібліятэкі (Бібліятэка Хабада), што захоўваецца ў Нью-Ёрку і, у сваю чаргу, з'яўляецца яшчэ адным буйным кнігазборам, які можа хаваць у сабе нечаканыя знаходкі для беларускага даследчыка. Поруч з ёй таксама нельга не прыгадаць і т. зв. Бібліятэку Шнеерсона – іншую частку кнігазбора любавіцкіх хасідаў, якая на дадзены момант уваходзіць у склад фондаў Расійскай дзяржаўнай бібліятэкі ў Маскве і змяшчае багата рукапісаў ды старадрукаў з Беларусі – у т. л. надзвычай рэдкія шклоўскія і копыскія выданні. Найбольш каштоўныя кнігі з гэтага збору плануецца алічбаваць і зрабіць усеагульнадаступнымі праз інтэрнэт.

Адзначым таксама, што немалую карысць пры вывучэнні гісторыі габрэйскай кнігі могуць прынесці кнігагандлёвыя (у т. л. аўкцыённыя) каталогі. У якасці прыкладу спецыялізаванага выпуску можам назваць выпушчаны фірмай братаў Мэгз каталог “Judaica and Hebraica: Manuscripts, Printed Books & Autographs Illustrative of the History, Martyrdom & Literature of the Jews” [117].

Пры разглядзе больш сучасных бібліяграфічных і кнігазнаўчых выданняў нельга не згадаць апублікаваны ў 1998 г. Майсеем Розенфельдам грунтоўны і багата забяспечаны ілюстрацыйным матэрыялам даведнік “Hebrew Printing from its beginning until 1948”, у якім пералічаны і шмат якія кнігі, што выйшлі з друку на Беларусі [139]. Гаворачы пра нашу тэму, абмінуць гэтае выданне нельга, аднак у айчынных сховах яно, на жаль, адсутнічае; не даступная гэтая кніга і ў інтэрнэце, таму азнаёміцца з ёй можна толькі ў буйных замежных бібліятэках. Затое ў беларускіх кнігасховах можна атрымаць апублікаваную Нью-Ёркскай публічнай бібліятэкай калектыўную працу па гісторыі габрэйскай кнігі “A Sign and a Witness: 2000 Years of Hebrew Books and Illuminated Manuscripts”, кожны раздзел якой падрыхтаваны адным з найбольш выдатных спецыялістаў у той

ці іншай галіне [84]; ёсць у зборніку, між іншым, і тэкст М. Розенфельда “The Development of Hebrew Printing in the Sixteenth and Seventeenth Centuries” [140].

З адносна нядаўна апублікаваных у нашым рэгіёне паказальнікаў і каталогаў габрэйскай кнігі варта назваць і падрыхтаваныя Кшыштафам Пілярчыкам бібліяграфічныя паказальнікі “Judaika polskie z XVI–XVIII w.” (з удзелам М. Руты) [121] і “Źródła do bibliografii XVI–XVII-wiecznych hebraików z ziem polskich” [136], што былі апублікаваныя ў Польшчы, а таксама выдадзеныя ў Расіі «Каталог інкунабулов на древнееврейском языке библиотеки Ленинградского отделения Ин-та востоковедения АН СССР» С. Якерсона [83] і каталог «Еврейские палеотипы Российской национальной библиотеки» Ю. Вартанова, на які нам ужо даводзілася спасылацца пры гаворцы пра ўладальніцкі надпіс Салавейчыка [15].

Даследаванні манускрыптаў. Сёння найбуйнейшым спецыялістам у галіне габрэйскай рукапіснай кнігі з’яўляецца былы прафесар Габрэйскага ўніверсітэта ў Ерусаліме Малахія Бэйт-Ар’е, чья грунтоўная манаграфія па габрэйскай кадыкалогіі і палеаграфіі з’яўляецца адной з найбольш значных прац у гэтай галіне. Са зместам манаграфіі па-ангельску можна азнаёміцца на сайце Нацыянальнай бібліятэкі Ізраіля. Там жа таксама даступны для спампавання тэкст манаграфіі на іўрыце (версія 2017 г.) і сінопсіс на ангельскай мове [89].

Кароткія звесткі па асновах габрэйскага кнігапісання прадстаўлены ў артыкуле М. Бэйт-Ар’і “How Hebrew Manuscripts Are Made”, што змешчаны ва ўжо згаданым вышэй зборніку “A Sign and a Witness” [90]. Па-за тым шэраг публікацый аўтара на розных мовах ў фармаце PDF прадстаўлены на яго інтэрнэт-старонцы ў сетцы *Academia.edu* [128]. Для нас працы прафесара М. Бэйт-Ар’е маюць пераважна метадалагічную і агульнаінфармацыйную каштоўнасць, паколькі ў іх разглядаюцца манускрыпты, створаныя на землях, далёкіх ад Беларусі.

Вывучэннем уласна габрэйскага пісьма (у т. л. яго рэалізацыі ў якасці друкарскіх шрыфтоў) плённа займалася Ада Ярдэні, якая парыхтавала працу пад гаваркой назвай “The Book of Hebrew Script: History, Palaeography, Script Styles, Calligraphy & Design” [154].

Час ад часу выходзяць публікацыі па гісторыі габрэйскага кнігапісання, падрыхтаваныя расійскім даследчыкамі, аднак і

яны найчасцей ахопліваюць рукапісы, што з’явіліся па-за межамі Беларусі. Адною з першых такіх прац, апублікаванай яшчэ да распаду СССР, з’яўляецца артыкул В. Лебедзева «Еврейская средневековая рукописная книга», апублікаваны ў выдадзеным маскоўскім выдавецтвам «Наука» двухтомніку пад загалоўкам «Рукописная книга в культуре народов Востока» [52]. Гэтая публікацыя знаёміць нас не толькі з кнігай сярэднявечнай, але фактычна з ранняй габрэйскай кніжнай традыцыяй увогуле, таму можа служыць выдатным уводным чытаннем у гісторыю габрэйскай кнігі для пачаткоўцаў.

Яшчэ адной працай, якую можна рэкамендаваць у якасці ўступнага чытання – гэтым разам, уласна ў кадэкалогію габрэйскіх манускрыптаў і інкунабулаў – з’яўляецца манаграфія Сямёна Якерсона з падобнай да вышэйзгаданага артыкула назвай: «Еврейская средневековая книга» [79] (да слова, у працы закранаюцца і пытанні ўзнікнення габрэйскага кнігадруку). Адзначым, што даследчык нядаўна падрыхтаваў некалькі артыкулаў, прысвечаных непасрэдна габрэйскай валюміналогіі (навуцы пра сувоі): «Еврейская средневековая книга в виде свитка» [80] і «Дарственные надписи как источник косвенной датировки и локализации еврейских свитков» [78].

У сувязі з гісторыяй габрэйскіх бібліятэк варта згадаць артыкул С. Якерсона, які быў змешчаны ў 9-м выпуску зборніка «Петербургское востоковедение» – «Еврейские книжные списки XV века» [82]. Ніводзін з разгледаных у артыкуле спісаў не мае непасрэднага дачынення да нашых земляў, аднак тэндэнцыі, у іх прысутныя, а таксама апісанне кнігазбору, што паходзіць з Брэслаў, дае нам падставы для будавання пэўных аналогій. Больш падрабязна з публікацыямі аўтара можна азнаёміцца на яго інтэрнэт-старонцы ў сетцы *Academia.edu* [142].

На неабходнасць вывучэння рукапіснай спадчыны габрэяў Беларусі ў свой час звяртаў увагу ўжо Вацлаў Ластоўскі [48, с. 14, 241], а пазней – Мікола Нікалаеў [55, с. 60–62]. Шэраг публікацый па перакладах біблейных тэкстаў на старабеларускую, верагодна, ажыццёўленых габрэямі, а таксама на тэму славяна-габрэйскіх моўных кантактаў належыць аўтарству ізраільскіх славістаў Майсея Альтбаўэра [85, 86] і Майсея Таўбэ [149–151] (больш шырока працы апошняга прадстаўлены на ягонай інтэрнэт-старонцы ў сетцы *Academia.edu* [129]).

У супрацы гэтыя два даследчыкі падрыхтавалі грунтоўнае каментаванае выданне “The Five Biblical Scrolls in a Sixteenth-Century Jewish Translation into Belorussian (Vilnius Codex 262)” [152]. З расійскіх даследчыкаў праблему ўсходнеславянскіх перакладаў з габрэйскіх крыніц разглядаў А. Аляксееў [5–7], а адносна нядаўна да вывучэння рукапісаў віленскіх збораў, звязаных з габрэйскай тэматыкай, далучыўся і літоўскі славіст Сяргей Цемчын [62–64] (з працамі апошняга таксама можна азнаёміцца ў сетцы *Academia.edu* [143]).

Непасрэдна вывучэнню габрэйскіх сувояў з беларускіх кнігасховаў некалькі публікацый прысвяціў аўтар гэтых радкоў [49–51]. Адна з іх: «Пытанні атрыбуцыі і апісання габрэйскіх пергамяновых рукапісаў ва ўмовах айчынных музеяў і бібліятэк» – можа быць карысная для кнігазнаўцаў, якія толькі пачынаюць працаваць з літургічнымі манускрыптамі [51].

На заканчэнне адзначым, што азнаямленне з габрэйскімі рукапісамі з розных эпох і краін магчыма дзякуючы лічбавым копіям, якія можна знайсці на сайтах буйных навуковых бібліятэк і музеяў. Адным з найбольш значных праектаў такога роду з’яўляецца “International Digital Library of Hebrew Manuscripts”, ажыццёўленая Брытанскай бібліятэкай ў супрацоўніцтве з Нацыянальнай бібліятэкай Ізраіля [113].

Вывучэнне друкаванай кнігі. З аглядовых прац цікавасць уяўляе напісаны М. Штайншнайдэрам у суаўтарстве з Дэвідам Касэлем артыкул “Jüdische Typographie und Jüdischer Buchhandel”, які быў апублікаваны ў 28-м томе “Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste” [147].

Сёння на Захадзе ў галіне вывучэння старадрукаванай габрэйскай кнігі плённа працуе Марвін Геллер, які падрыхтаваў цэлы шэраг выдатных даведнікаў: “The Sixteenth Century Hebrew book” [110], “The Seventeenth Century Hebrew book” [109], “Printing the Talmud: a History of the Individual Treatises Printed from 1700 to 1750” [107]. Асаблівасцю гэтых дапаможнікаў ёсць тое, што яны прадстаўляюць матэрыял не ў выглядзе кнігазнаўчага апісання таго ці іншага выдання, а ў выглядзе свайго роду энцыклапедычнага артыкула, у якім аўтар імкнецца падаць максімум звестак як пра публікаваны твор, так і пра акалічнасці яго выхаду друкам.

Апрача гэтых даведнікаў выдавецтва “Brill” апублікавала таксама два зборнікі артыкулаў Гелера: “Studies in the Making

of the Early Hebrew Book” [108] і “Further Studies in the Making of the Early Hebrew book” [106].

У Польшчы п'янерскай у галіне вывучэння гісторыі габрэйскага кнігадруку стала дзейнасць Мэера Балабана, які падрыхтаваў у міжваенны перыяд некалькі публікацый, а ў т. л. даклад “Drukarstwo Żydowskie w Polsce XVI w.”, што быў агучаны на Навуковым з'ездзе імя Яна Каханоўскага ў 1930 г. у Кракаве [88].

На сённяшні дзень адным з найбольш аўтарытэтных спецыялістаў у галіне габрэйскай друкаванай кнігі рэгіёна з'яўляецца згаданы ўжо Кшыштаф Пілярчык, які апублікаваў шэраг непасрэдна звязаных з нашай тэмай даследаванняў – у прыватнасці, артыкул “Hebrajska książka drukowana w Europie środkowowschodniej w XVI–XVIII w.” [133], манаграфіі “Talmud i jego drukarze w pierwszej Rzeczypospolitej” [135] і “Drukowana książka hebrajska a religia” [132], а таксама падрыхтаваў даведнік “Leksykon drukarzy ksiąg hebrajskich w Polsce” [134]. На жаль, у айчынных бібліятэках працы гэтага аўтара фактычна адсутнічаюць.

У Расіі Д. Хвальсон апублікаваў прысвечаны габрэйскім інкунабулам артыкул «Еврейские старопечатные книги» ў выданні «Сборник в пользу начальных еврейских школ» [72]; пазней праца выйшла асобнай брашурай у перакладзе на іўрыт [73]. А. Гаркаві ў тым жа зборніку змясціў публікацыю «Из истории культуры русских евреев» [19], у якой асабліваю ўвагу надаў дзейнасці габрэйскіх друкарняў на тэрыторыі Расійскай імперыі, пачынаючы з апошняй чвэрці XVIII ст. Для кнігазнаўцаў асабліваю каштоўнасць мае спіс гэтых друкарняў з датай заснавання і назвай мясцовасці па-габрэйску, які можа быць карысны пры ажыццяўленні ідэнтыфікацыі месца выдання (хоць, безумоўна, належыць памятаць, што з таго часу навука зрабіла вялікі крок наперад і пададзеная А. Гаркаві інфармацыя не заўсёды адпавядае сучаснаму стану ведаў).

Гісторыяй габрэйскіх друкарняў, што дзейнічалі ў Вільні ў XIX – пачатку XX ст., займаецца супрацоўніца РНБ, захавальніца калекцыі выданняў на мове ідыш Вера Кнорынг [44, 45]. Найболей жа падрабязна гісторыя віленскага (а часткова, і гарадзенскага) кнігадруку прадстаўлена ў працы Г. Аграноўскага «Становление еврейского книгопечатания в Литве» [1].

Дзейнасць габрэйскіх друкарняў і кнігагандлю – у прыватнасці ў Мінску і ў цэлым у Беларусі, даследавала беларускі гісторык кнігі Лора Доўнар, якая прысвяціла гэтай тэме некалькі артыкулаў [25, 33, 34]. Паводле вынікаў сваіх даследаванняў яна падрыхтавала абшырны тэкст па кніжнай справе Беларусі XIX – пач. XX ст. у складзе калектыўнага двухтомніка «Гісторыя беларускай кнігі» і падручнік для ВНУ, у якіх разгляд габрэйскага друкарства і кнігарства займае значнае месца [21, т. 2, с. 56–87, 91, 93, 185–191; 31, с. 39–40, 87, 123–130, 136–137, 141–145, 169]. Даследчыца таксама апублікавала грунтоўную манаграфію, прысвечаную кніжнай справе Мінска ў XVIII – пачатку XX ст. [32]; праца дапоўнена падрабязным бібліяграфічным паказальнікам, у якім цэлы шэраг выданняў (у т. л. габрэйскіх) уводзіцца ў навуковы зварот упершыню [32, с. 235–590].

На заканчэнне адзначым, што артыкулы па габрэйскай тэматыцы даволі рэгулярна з’яўляюцца на старонках разнастайных кнігазнаўчых выданняў. У якасці прыкладу назавём адзін з найбольш важных для кнігазнаўцаў зборнікаў, што выходзіць на постсавецкай прасторы – «Книга. Исследования и материалы», у якім можна сустрэць цэлы дыяпазон публікацый: ад канцэптуальных артыкулаў па гісторыі габрэйскай кнігі [59] да тэматычных аглядаў замежнага друку [77].

3. Агульныя звесткі па гісторыі габрэйскага пісьменства

Мэтай дадзенага раздзела з’яўляецца агляд падставовых звестак, неабходных для вывучэння габрэйскага пісьменства, таму ўласна паслядоўнае і сістэматычнае асвятленне мінуўшчыны габрэяў у нашу задачу не ўваходзіць – больш блізка з гэтай тэмай можна азнаёміцца ў рэкамендаваных вышэй працах. Аднак паколькі карэнныя змены ў культуры таго ці іншага народа звычайна звязаны з ключавымі момантамі яго гісторыі, то мы не можам абмінуць сваёй увагай некаторыя зрухавыя падзеі, якія да такіх зменаў спрычыніліся.

Сярод падзей, што сталіся пераломнымі момантамі ў габрэйскай гісторыі і праз гэта карэнным чынам паўплывалі на вызначэнне кірунку далейшага развіцця пісьменства і культуры, варта вылучыць наступныя: 1) т. зв. Вавілонскі палон габрэйскага народа і вяртанне выгнанцаў назад у Палестыну; 2) зруйнаванне Ерусаліма рымскімі войскамі ў I ст. н. э., страта

Юдэяй аўтаноміі і «расцярушванне» габрэяў па іншых краінах; 3) новая хваля перасялення габрэяў у XIII–XV стст. і вынаходніцтва кнігадрукавання; 4) з’яўленне і развіццё ў XVIII ст. рэлігійных і культурна-ідэалагічных плыняў (хасідзізм, мітнагдзізм, Гаскала), што прынцыповым чынам паўплывалі на пераўтварэнне масіву тэкстаў габрэйскай літаратуры і пашырэнне габрэйскага кнігадруку – у т. л. на беларускіх землях.

Кожная з пералічаных падзей спрычынілася да распачацця новага этапу ў гісторыі габрэйскага пісьменства. Разам з тым наша перыядызацыя з’яўляецца ў пэўным сэнсе суб’ектыўнай: яна хоць і ахоплівае ў цэлым гісторыю габрэйскага народа, аднак успрымае яе праз прызму кніжнай культуры габрэяў Беларусі. Для нас важнымі з’яўляюцца толькі тыя падзеі, што паўплывалі на паходжанне канкрэтных бібліялагічных фактаў, зафіксаваных на беларускіх землях; таму з нашай будзе супадаць толькі часткова перыядызацыя, падрыхтаваная гісторыкам літаратуры (як, зрэшты, мы і бачым у Г. Карпелеса) або прапанаваная гісторыкам кнігі іншага рэгіёна.

Этапы развіцця габрэйскага пісьменства. У гэтым падраздзеле паспрабуем сцісла ахарактарызаваць пералічаныя этапы менавіта пад увагай іх ролі ў развіцці габрэйскай кніжнасці, а ў наступным прааналізуем вынікі іх уплываў, якія сталіся вырашальнымі для фарміравання пісьменства габрэяў Беларусі.

1. На вынік заваёвы Юдэйскага царства Навухаданосарам арыстакратыя, а пасля паўстання 586 г. – і пераважная частка габрэйскага насельніцтва, былі пераселеныя ў Вавілон, а на іх землях асяліліся прадстаўнікі іншых народаў імперыі (тэрыторыя іншай тагачаснай габрэйскай дзяржавы – Паўночнага царства, або Ізраіля, – была захопленая асірыйцамі і заселеная перасяленцамі з Месапатаміі яшчэ напачатку VIII ст. да н. э.). Ерусалімскі храм быў зруйнаваны, што прывяло да перапынення традыцыйнай храмавай богаслужбы.

З гэтай прычыны сінагогі, што раней мелі характар навучальных устаноў, паступова ператвараюцца ў месца звяртання грамады да Бога; адпаведна пачынае выпрацоўвацца богаслужба сінагагальная, у якой адсутнічаюць характэрныя рысы храмавага культу: ахвярапрынашэнне, складаная абрадаваць і гімnavыя спевы, а асноўнае месца займае малітва і чытанне са Святога Пісьма, цыкл якога скарачаецца з 3,5 гадоў да 1 году,

а памер чытаных фрагментаў павялічваецца і нарматызуецца. Даследчыкі мяркуюць, што ўжо напачатку I ст. н. э. вырацоўваецца парадак традыцыйнай сінагагальнай богаслужбы, якая ўключае 6 асноўных складовых частак: а) уступныя псалмы і малітвы; б) тэкст «Шэма, Ізраэль» са спадарожнымі малітвамі; в) малітва «Аміда» (або, іначай, «Шмонэ-эсрэ» – «18 блаславенстваў»); г – д) чытанне фрагментаў Торы і вытрымак з Кнігі прарокаў (Гафтарот) з наступным тлумачэннем прачытаных тэкстаў; е) заключнае блаславенства.

Менавіта падчас Вавілонскага выгнання закладаецца новая мадэль этнакультурнага развіцця, пры якой значную ролю ў рэлігійным і культурным жыцці габрэйскага народа пачынае адыгрываць дыяспара; поруч са старажытна-габрэйскай ва ўжытак уваходзіць арамейская мова і засвойваецца арамейскае пісьмо, якое на той час выкарыстоўвалася у дзяржаўным справядстве Вавілонскай дзяржавы. Вяртанне габрэяў у Палестыну пачалося праз 70 гадоў і адбывалася некалькімі хвалямі ўсутыч да сярэдзіны V ст. да н. э. Аднак значная частка выгнаннікаў засталася ў Вавілоні, утвараючы там шматлікую і ўплывовую калонію, якая пазней – ужо на наступным этапе развіцця габрэйскага пісьменства – пакінула памяць пра сябе ў выглядзе Вавілонскага Талмуда.

Паколькі на час першай хвалі вяртання даўнія іншародныя перасяленцы ў Палестыну ўжо змяшаліся з рэштай мясцовага насельніцтва і часткова ўспрынялі яго веранні, а часткова прышчапілі свае, над новапрыбылымі ў Палестыну габрэямі навісла небяспека этнічнай асіміляцыі і страты чысціні веры. Такая сітуацыя вымагала не толькі адбудовы Храма, але і правядзення сацыяльна-рэлігійнай рэформы, якая і была паступова ажыццёўленая, што істотным чынам паўплывала на шэраг аспектаў габрэйскага жыцця. Для нашай цяперашняй тэмы важна, што, у прыватнасці, адбылося грунтоўнае рэфармаванне літургічнай сферы ў галіне выкарыстання тэкстаў: напрыклад, у богаслужбовую практыку ўводзіцца трохдзённае чытанне (апрача суботы – яшчэ па рынкавых днях: панядзелках і чацвяргах), а таксама паступова вырацоўваецца традыцыйны выгляд літургічнай кнігі як скуранага (з гарбаванай скуры) ці пергаменнага сувоя з тэкстам, зафіксаваным пры дапамозе «квадратнага» пісьма (разам з тым працягваюць бытаваць кнігі на скуры і на папірусе).

Абраная ў гэты час габрэйскімі рэфарматарамі накіраванасць на этна-культурную самаізаляцыю і безумоўнае захаванне рэлігійных традыцый прывяла ў выніку да кансервацыі выпрацаваных літургічных формаў. Гэтая акалічнасць змушае айсчыннага кнігазнаўцу як да знаёмства з патрабаваннямі юдаізму ў справе стварэння літургічных манускрыптаў, так і ў цэлым да разгляду праблемы выкарыстання тэкстаў у літургічна-малітоўнай практыцы.

2. Наступным зваротным момантам у развіцці габрэйскай культуры, а ў т. л. і пісьменства, сталася зваяванне рымскімі войскамі Юдэі і зруйнаванне Ерусаліма ў 70 г. н. э. Належыць адзначыць, што пасля вяртання габрэяў з Палону і да згаданага часу краіна неаднойчы змяняла свой палітычны статус і межы, а валадарылі ў ёй дынастыі рознага этнічнага паходжання і культурна-рэлігійнай арыентацыі. Прыкладна за стагоддзе да апісаных падзей, у 63 г. да н. э., Юдэя трапляе пад пратэктарат Рыма, але пэўны час яшчэ захоўвае аўтаномію – пакуль Юдэйская вайна, вядомая нам, між іншым, з аднайменнага твора Язэпа Флавія, не спрычыніліся да страты гэтай аўтаноміі, а таксама – да зруйнавання рымлянамі Ерусаліма і т. зв. «Другога храма», адбудаванага на месцы колішняга дававілонскага. Гэтыя падзеі зноў перапынілі (тым разам ужо канчаткова) адпраўленне храмавага культу, ствараючы перспектывы для распаўсюджання сінагагальнай богаслужбы, і далі штуршок для далейшага разрастання дыяспары.

Калі раней габрэйская дыяспара ахоплівала адносна блізкія землі – Егіпет, Месапатамію, заходняе Міжземнамор'е і некаторыя іншыя, то з I ст. н. э. пачынаецца безупынны працэс усё шырэйшага рассялення па свеце габрэяў, якія з часам пранікаюць ужо і ў Цэнтральную Еўропу. Перасяляючыся ў новыя краіны, габрэйскія ўцекачы засвойваюць гаворку мясцовага насельніцтва і, наколькі ім дазваляе скіраванасць на самаізаляцыю, уліваюцца ў мясцовы культурны кантэкст. У выніку частковай асіміляцыі перасяленцаў паўстаюць новыя адгалінаванні моваў – т. зв. этналекты (з найбольш вядомых можна назваць ладзіна – габрэйска-гішпанскую, і ідыш – габрэйска-нямецкую), а таксама гібрыдныя віды літаратуры (напрыклад, габрэйская літаратура на арабскай мове).

Пад уплывам культуры краін рассялення намячаецца і паступова прагрэсуе падзел габрэйства на міжземнаморскае і

блізкаўсходняе, з аднаго боку (пазней яго прадстаўнікоў назавуць сефардамі¹³), і цэнтральна-еўрапейскае (пазнейшых ашкеназаў) – з другога; адпаведна ствараюцца перадумовы для развіцця адрозных паміж сабой сефардскага і ашкеназскага бо-гаслужбовых рытуалаў і, адпаведна, канонаў выкарыстаных пры малітве тэкстаў. Разыходжанні ў звычаях і культурнай арыентаванасці гэтых дзвюх групаў паўплывалі і на кніжную культуру – у прыватнасці, на фарміраванне шэрагу адрозных почыркаў супольнага для ўсіх габрэяў «квадратнага» пісьма, на стыль мастацкага аздаблення рукапісаў, на спосаб захоўвання сувояў Торы (у футарале ці загорнутымі ў «мантыю») і г. д. Паколькі прысутная на Беларусі габрэйская культура звязаная, перадусім, з ашкеназамі, у нашым артыкуле ўвага будзе засяроджана ў асноўным на іх.

Таксама і літаратурная творчасць чым далей, тым болей перамяшчаецца ў іншыя краіны, па якіх рассяляюцца габрэі. У самой жа Палестыне габрэйская кніжнасць пачынае занепадаць – хоць тут яшчэ і ствараецца апошні важкі плён юдэйскага пісьменства, зрэшты, незакончаны: Ерусалімскі Талмуд. Уласна кажучы, само стварэнне гэтага помніка тагачаснай рэлігійна-прававой думкі і было абумоўлена сітуацыяй заняпаду: з прычыны рассяння габрэяў у масе іншакультурнага насельніцтва – як на чужыне, так ужо і ў самой Палестыне – пачала страчвацца вусная традыцыя, якая раней дапамагала захоўваць Закон і вызначала паводзіны ў тых ці іншых сітуацыях штодзённага жыцця. Наспела неадкладная патрэба зафіксаваць гэтую традыцыю на пісьме, якая мае вынікам укладанне ў Палестыне Ерусалімскага Талмуда, а ў Месапатаміі – Вавілонскага. Таксама ажыццяўляецца і запіс малітваў, якія раней бытавалі толькі ў вуснай форме.

Трэба адзначыць, што імкненне суаднесці светаўспрыманне юдаізму з акалічнасцямі жыцця ў іншым культурна-рэлігійным

¹³ Першапачаткова тэрмін «сефарды» выкарыстоўваўся на азначэнне габрэяў з Пірынейскай паўвыспы (Сефарад); у наш час пад гэтай назвай зазвычай маюць на ўвазе не толькі нашчадкаў колішніх гішпанскіх і партугальскіх выгнанцаў, але таксама і габрэяў з краін Блізкага Усходу ды Паўночнай Афрыкі. У цяперашнім артыкуле мы гаворым толькі пра ашкеназаў і сефардаў, паколькі менавіта гэтыя субэтнічныя групы – з увагі на тых ці іншыя аспекты – найбольшым чынам паўплывалі на фарміраванне кніжнай культуры габрэяў Беларусі; аднак, безумоўна, такіх групаў у габрэйстве было больш, і іх кніжныя традыцыі розніліся між сабой: напрыклад, у сярэднявечнай габрэйскай кнізе С. Якерсон вылучае ажно пяць адрозных рэгіянальных тыпаў [79, с. 26].

атачэнні, упісаць іх у новую палітычна-прававую сітуацыю і дапасаваць да чарговых выклікаў зменлівага свету становіцца адной з галоўных рысаў габрэйскага пісьменства на гэтым этапе развіцця. Талмуд, аднак, не стаўся завяршальным тэкстам у галіне рэлігійна-прававой думкі юдаізму, а наадварот, спарадзіў цэлую плынь наступных працаў: рознага роду трактатаў, рэспонсаў і каментароў, а нават каментароў на каментары – іначай кажучы, літаратуры галахічнай і законатворчай. Пісанне тэкстаў такога роду працявалася да XX ст., аднак апошнім значным творам гэтай літаратуры, які ў цэлым завяршыў яе развіццё, быў апублікаваны ў XVI ст. «Шульхан арух».

Разам з тым галахічныя разважанні патрабавалі ўзяцця пад увагу найдрабнейшых дэталей вывучанага тэксту, а веданне старажытнага габрэйскай мовы (як пазней і арамайскай) паступова страчвалася. Гэта прывяло да з'яўлення экзэгетычнай плыні ў вывучэнні Торы (шырэй – Танаха), а потым – і Талмуда. Як адваротны бок гэтага працэсу развіваецца думка містычна-філасофская: перадусім, у выглядзе Кабалы – эзатэрычнага вучэння, якое прэтэндавала на валоданне нібыта зашыфраванымі ў тэкстах Святога Пісьма тайнымі ведамі.

Адбываюцца на гэтым этапе і прынцыповыя змены ў канструкцыі габрэйскай кнігі, якая прымае выгляд кодэкса (рэзервуючы форму сувоя для літургічных тэкстаў), а таксама паступова пераходзіць з пергамену на паперу.

3. Выданне ў 1290 г. Эдуардам I эдыкта пра забарону пражывання габрэяў у Англіі паклала пачатак масаваму перасяленню, якое набыло больш значны характар ужо ў XIV – 1-й палове XV ст., пасля прыняцця аналагічных пастанаў у шэрагу заходне- і цэнтральна-еўрапейскіх краінаў. Свайго піку гэтае перасяленне дасягнула, бадай, напрыканцы стагоддзя XV – пасля выгнання габрэяў з Гішпаніі і Партугаліі, калі пачалося масавае рассяленне сефардаў па землях краінаў Паўночнай Афрыкі, Міжземнамор'я і ў Атаманскай імперыі, а таксама частковае іх пранікненне ў Заходнюю Еўропу. Для нашых земляў, аднак, больш важнай бачыцца першая фаза перасялення, калі масы заходне- і цэнтральна-еўрапейскага габрэйства памкнуліся на тэрыторыю Усходняй Еўропы: найперш у Польшчу, а затым у Вялікае Княства Літоўскае – у краіны, дзе для асялення існавалі спрыяльныя палітычныя, а пазней (па

меры распаўсюджання магдэбургскага права) – і эканамічныя ўмовы.

Своесаблівым індыкатарам – а разам з тым і каталізатарам – згаданага працэсу з’яўляюцца пастановы вярхоўных уладаў згаданых краін, звязаныя з усталяваннем прававога статусу габрэяў. Так, пашырэнне ў 1334 г. на землі Вялікапольшчы сферы дзеяння Каліскага статуту 1264 г., які гарантаваў правы габрэяў як слуг Кароны, а яшчэ праз 30 гадоў – распаўсюджанне моцы гэтага дакумента на ўсё Каралеўства, указвае нам на актуальнасць згаданай праблемы для Польскай дзяржавы: у гэты час удзельная доля габрэяў на гэтых тэрыторыях узрасла настолькі, што запатрабавала цэнтралізаванага дзяржаўнага рэгулявання іх адносінаў з асноўнай масай мясцовага насельніцтва. Разам з тым такога роду пастановы стваралі спрыяльныя ўмовы для далейшай іміграцыі ў краіну, і такім чынам павялічвалі наплыў габрэйства. У Вялікім Княстве Літоўскім праблема ўсталявання прававога статусу габрэяў праявілася крыху пазней – пасля Крэўскай уніі, калі мяжа паміж Каронай і Княствам зрабілася больш пранікальнай. Вядомы прывілей Вітаўта берасцейскім габрэям датуецца 1388 г. [3, т. 1, с. 23–26] – ён быў выдадзены ўсяго праз некалькі гадоў пасля абрання Ягайлы каралём польскага і шлюбу апошняга з Ядзвігай.

Варта адзначыць, што ўжо на час перасялення масаў габрэйскага насельніцтва на землі Усходняй Еўропы традыцыйны ашкеназскі канон сінагагагальнай богаслужбы раздзяляецца на два адгалінаванні: заходняе і ўсходняе (апошняе з прычыны распаўсюджанасці ў нашым рэгіёне пачало з часам называцца таксама «польска-літоўскім»).

Не меншы ўплыў на фарміраванне габрэйскай кніжнасці гэтага перыяду, чым новае перасяленне, зрабіла вынаходніцтва кнігадрукавання пры дапамозе рухомых шрыфтоў. Кнігадрук у цэлым дэмакратызуе дачыненні чалавека з кнігай і істотным чынам павышае ролю апошняй у жыцці грамадства; у выпадку ж габрэяў уплыў друку ў гэтым сэнсе быў яшчэ большым з прычыны пашыранасці сярод мужчынскай часткі насельніцтва валодання пісьмом як абавязку паводле патрабаванняў Закону.

Габрэі дастаткова хутка зразумелі важнасць вынаходніцтва кнігадрукавання, і ўжо напрыканцы 60-х і ў першай палове

70-х гадоў XV ст. узнікае некалькі друкарняў, што спрабуюць выдаваць кнігі па-габрэйску: першая, верагодна, у Рыме, а затым яшчэ дзве – у Рэджыё-дзі-Калябрыя і ў Піэвэ-дзі-Сака, што каля Падуі. Ад гэтага часу габрэйскае друкарства распаўсюджваецца ў Еўропе; паводле падлікаў С. Якерсона, у 2-й палове XV ст. габрэйскім шрыфтамі карысталіся друкарні, прынамсі, у 18 мясцовасцях на тэрыторыі Гішпаніі, Партугаліі, Італіі і Турцыі, а на працягу перыяду выйшла ў свет каля палутары сотні твораў габрэйскага пісьменства агульным накладам у 30 тыс. асобнікаў [79, с. 30, 146–147]. Больш за тое, некаторыя габрэйскія выдаўцы (напрыклад, сям’я Санчына) не абмяжоўваюцца забеспячэннем патрэбаў сваіх суродзічаў і апрача юдаістычнай літаратуры актыўна публікуюць творы хрысціянскіх аўтараў.

У XVI ст. цэнтр цяжкасці габрэйскага друкарства перамяшчаецца ў Цэнтральную і Усходнюю Еўропу, а заснаванне друкарняў у Кракаве і Любліне адкрывае перад друкаванай кнігай простую дарогу да габрэяў з беларускіх земляў. Уласна перамяшчэнне габрэйскіх масаў на Усход, у сукупнасці з новымі магчымасцямі, якія перад імі адкрывала кнігадрукаванне, а таксама комплексам наяўных прычын палітычнага, эканамічнага і рэлігійна-ідэалагічнага характару стварыла перадумовы для развіцця габрэйскай адукацыі на Беларусі. У XVI–XVII стст. габрэйская вучонасць пускае карані на землях Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага, а з часам дасягае такога ўзроўню, што ўжо не беларускія габрэі едуць вучыцца ў Германію, а наадварот – габрэі Заходняй Еўропы лічаць прэстыжным навучацца ў ешывах Беларусі і Літвы; Вільня ж з гэтай прычыны атрымлівае пашанотную назву «паўночнага Ерусаліма».

У разгляданы час новы статус набывае і мова ідыш. З XVI ст. на гэтай мове ўжо пачынаюць друкавацца кнігі, і яна паступова ўваходзіць у літаратурны зварот. Больш за тое, з прычыны перасялення вялікіх масаў габрэйскага насельніцтва з нямецкамоўных тэрыторый, і зноў жа не без уплыву навучальных устаноў ды кнігадруку, на землях Вялікага Княства Літоўскага ідыш пачынае выцясняць беларускую гаворку даўнейшых габрэйскіх імігрантаў, ператвараючыся ў свайго роду нацыянальную мову габрэяў Усходняй Еўропы.

4. XVIII ст. характарызуецца з'яўленнем і развіццём новых рэлігійных і культурніцкіх плыняў: хасідаў і іх ідэалагічных праціўнікаў, называных мітнагедамі (габр. «мітнагдзім»), а таксама руху габрэйска-нямецкага Асветніцтва – Гаскалы. Калі мітнагеды былі прыхільнікамі артадаксальнага юдаізму, то хасідзізм ўяўляў з сябе харызматычны рух у юдаізме, асноўная ўвага якога была звернута на самога чалавека і яго містычнае яднанне з Богам. Заснаваны напачатку XVIII ст. габрэйскім містыкам з Украіны Ісраэлем Баал-Шэм-Товам хасідзізм хутка здыбыў прыхільнікаў, і не толькі апанаваў значную частку ўкраінскіх земляў, але і пачаў прасоўвацца на тэрыторыю Беларусі, ахопліваючы паступова яе поўдзень і ўсход. Яго рух быў спынены адлучэннем («хэрэм'ам»), якое лідар мітнагедаў Ілля бэн Саламон Залман з Вільні, званы «Віленскім гаонам», абвясціў у адносінах хасідаў. У выніку Цэнтральная і Паўночна-Заходняя Беларусь, а таксама Літва засталіся пад уплывам мітнагедаў.

Што датычыць Гаскалы, дык гэты рух нарадзіўся ў Германіі, і асноўным яго пастулатам было прыманне ў свецкім жыцці еўрапейскіх навук і звычаяў, пры захаванні даўніх традыцый у галіне рэлігійных практык юдаізму. Заўважым, што ўжо само процістаянне названых плыняў спарадзіла шматлікую палемічную літаратуру, і такім чынам пакінула значны след у гісторыі габрэйскага пісьменства. Аднак адметны ўплыў на развіццё габрэйскай кніжнасці гэтага этапу (а разам з тым і на пашырэнне кнігадруку на беларускіх землях), аказалі перадусім хасіды, дзякуючы ўвазе якіх да містычнага аспекту юдаізму паўстае вялікая колькасць кабалістычных трактатаў, а таксама ствараюцца друкарні ў Шклове, Копысі і Дуброўне, дзе гэтыя трактаты публікуюцца. У процівагу хасідскім ствараюцца і друкарні, дзе выдаецца літаратура на патрэбу мітнагедаў – у Гародні, Вільні, Мінску.

Маючы на ўвазе вывучэнне тэкстаў, ужываных у літургічнай практыцы, варта адзначыць тое, што хасіды прынялі т. зв. «лурыйскі» канон, які атрымаў шырокае распаўсюджванне ва Усходняй Еўропе. У выніку колішні ашкеназійскі канон (у сваім «польска-літоўскім» варыянце) застаўся на нашых землях толькі ў карыстанні мітнагедаў.

Спадчына габрэйскага пісьменства з гледзішча айчыннага кнігазнаўства. Кожны з разгледжаных вышэй этапаў развіцця

габрэйскага пісьменства спрычыніўся да ўзнікнення тых ці іншых бібліялагічных з’яваў або да выпрацоўкі пэўных рысаў, якія характарызавалі і кніжную культуру беларускіх габрэяў. Падсумуем гэтыя звесткі, маючы на ўвазе як матэрыяльны складнік кнігі, так і тэкставы, а затым суаднясем іх з наступствамі для Беларусі.

1. Так, на гэтым этапе, як мы адзначылі вышэй, распачалася выпрацоўка сінагагальнай богаслужбы з яе асаблівай ўвагай да малітвы, адбылося ўвядзенне ў звычай чытання Торы тры разы на тыдзень з завяршэннем цыкла на працягу года, а таксама чытанне Прарокаў напрыканцы богаслужбы і кніг са складу т. зв. «Пяці сувояў» – на пэўныя святы.

Менавіта гэтым часам датуюцца першыя звесткі пра ўжыванне тфілін ды мэзузы і пісаных амулетаў. З матэрыяльнага гледзішча гэты этап габрэйскай кнізе даў «квадратны» алфавіт і форму сувоя, якая пазней захавалася для літургічных тэкстаў, а таксама строгія патрабаванні да іх напісання. Прыгледземся больш уважліва да некаторых з пералічаных момантаў.

Матэрыялы для пісьма і матэрыяльная структура кнігі. Найдаўнейшым, бадай, пісьмовым матэрыялам, які выкарыстоўваўся для стварэння кніг у Паўночнай Афрыцы і на Блізкім Усходзе, быў папірус. Гэты матэрыял вырабляўся з аднайменнай расліны, што ў значнай колькасці расла па берагах Ніла; сцябло яе пры дапамозе адмысловай голкі расшчаплялі на палосы (т. зв. філюры), якія потым адбіваліся драўляным малатком і ў два слаі, перпендыкулярна адзін да другога, клаліся пад прэс. Сок, што вылучаўся пад ціскам з тканак расліны, склейваў філюры ў шчыльныя аркушы, якія, у сваю чаргу, потым прыклеівалі адзін да аднаго, каб атрымаць сувой. Дзеля таго, каб пры пісьме атрамант не расцякаўся па паверхні аркушаў, яе пакрывалі клеём з мукі тонкага памолу, вады і воцату.

Дастаткова распаўсюджаным матэрыялам, ужываным пры стварэнні габрэйскай кнігі, была гарбаваная скура. Як пісьмовы матэрыял яе выкарыстоўвалі ўжо з сярэдзіны I тыс. да н. э. і да першых стагоддзяў н. э., але ў асобных рэгіёнах – як, напрыклад, у Йемене ці на Каўказе – нават да XIV–XV стст. (У некаторых іншых культурах Паўночнай Афрыкі выкарыстанне скуры для пісьма праіснавала нават да адносна нядаўняга часу: напрыклад, у 2015 г. Прэзідэнцкай бібліятэцы быў

прапанаваны для закупкі пісаны на скуры пахавальны сувой XIX ст. з Эфіопіі.)

Тым не менш з II ст. да н. э., і чым далей, тым большай папулярнасцю ў якасці носьбіта для пісаных тэкстаў карыстаецца пергамен – матэрыял, выраблены з негарбаванай скуры жывёлаў. З часам ён займае ў габрэйскай кніжнасці асноўнае месца, і толькі напрыканцы сярэднявечча паступова саступае свае пазіцыі паперы. Пергамент для габрэйскіх рукапісаў павінен быў вырабляцца выключна са скуры кашэрных жывёлаў, аднак у цэлым яго еўрапейская тэхналогія яго вырабу прыняцова не адрознівалася ад усходняй; тым не менш для запісу святых тэкстаў (Тора, мэгілёт, тфілін, мэзуза) забаранялася выкарыстоўваць пергамен, выраблены іншаверцам.

Прынамсі, з першага стагоддзя нашай эры выкарыстанне Торы ў выглядзе пергаменнага сувоя становіцца шырока распаўсюджаным, а з часам – нават і нарматыўным для літургічнага ўжывання. Змена пісьмовага матэрыялу паўплывала таксама на аб’ём сувоя – калі раней, з увагі на фізічныя ўласцівасці папірусу, у сувоі магла змяшчацца толькі адна кніга, то цяпер пісальнікі пачалі аб’ядноўваць некалькі кніг разам. Гэта прывяло да чарговых новаўвядзенняў; у прыватнасці, канцы сувоя для зручнасці чытання пачалі навіваць на адмысловыя драўляныя валікі («ац хаім» – «дрэва жыцця»).

Для напісання тэкста габрэі ў Палестыне выкарыстоўвалі т. зв. калам – трысцінку, абрэзаную пад пэўным вуглом, што пры павороце «пяра» дазваляла праводзіць шырокія ці тонкія лініі. Пасля перасялення ў Еўропу габрэйскія пісальнікі паступова пераходзяць на гусінае пяро (розныя даследчыкі датуюць завяршэнне гэтага працэсу па рознаму: ад VI да X ст.).

Атрамант у блізкаўсходнім рэгіёне вырабляўся з дубовых гарэшкаў, здробленых і настоеных на вадзе; рашчын працэджваўся праз тканіну і награвваўся, пасля чаго дадаваўся купарос, а таксама камедзь – для загушчэння. Пры кантактаванні з паветрам сумесь набывала чорны колер. Часам у атрамант дадавалася сажа або таксама віно ці воцат.

Алфавіт. Найранейшым алфавітам Палестыны з’яўляецца т. зв. прота-хананейскі, што развіўся – як даводзіць прафэсар Дуглас Петравіч у сваёй кнізе “The World’s Oldest Alphabet” [131] – з егіпецкага ерагліфічнага пісьма часоў Сярэдняга Цар-

ства (г. зн. XIX–XVIII ст. да н. э.). Разам з тым найдаўнейшыя з ацалелых эпіграфічных помнікаў гэтага алфавіта датуюцца толькі 1-й паловай II тыс. да н. э. [154, с. 3]. Прота-хананейскае пісьмо дало пачатак шэрагу пазнейшых семіцкіх алфавітаў: фінікійскаму, арамейскаму, а таксама старажытнагабрэйскаму (або іначай: палеагабрэйскаму).

Старажытнагабрэйскае пісьмо канчаткова сфарміравалася ў IX ці VIII ст. да н. э. і шырока ўжывалася ў Палестыне, прынамсі, да V ст., калі пачало выцясяцца арамейскім пісьмом. Пэўны час старажытна-габрэйскі алфавіт яшчэ выкарыстоўваўся паралельна з апошнім, аднак паступова сфера яго ўжывання звужалася да забеспячэння рэлігійных патрэбаў самарыцянаў¹⁴.

Для нашай тэмы найбольш важным фактам (і фактарам) далейшага развіцця габрэйскага пісьменства з’яўляецца менавіта засваенне габрэямі падчас Палону арамейскага алфавіта. На базе гэтага алфавіта – хоць і не без уплыву даўняга старажытна-габрэйскага пісьма [24, с. 311] – выпрацавалася габрэйскае «квадратнае» пісьмо, якое мы дагэтуль сустракаем як у даўніх манускрыптах, так і ў сучасных друкаваных выданнях (хоць, натуральна, з пэўнымі зменамі і стылёвымі варыянтамі ў графіцы, прыўнесенымі ў наш час). Канчаткова фарміраванне новага алфавіта закончылася прыкладна ў III ст. да н. э. [145, с. 7].

Патрабаванні да напісання і аздаблення літургічных тэкстаў. Прызначаныя для літургічнага ўжывання рукапісы найчасцей ствараліся адмыслова падрыхтаваным пісальнікам-«софэрам». Паступова выпрацаваўся цэлы шэраг патрабаванняў і звычаяў, якія рэгламентавалі працэс стварэння і выкарыстання Торы, а таксама іншых літургічных тэкстаў. Перад пачаткам працы і перад кожным напісаннем імя Бога пісальнік павінен быў здзяйсняць рытуальнае абмыццё рук і прамаўляць адмысловыя формулы і малітвы. Для атрымання роўных радкоў нацягваліся ніткі або лінаваліся аркушы пры дапамозе стыла, прычым літары пісаліся не над, а пад лініямі. У працэсе працы над манускрыптам пісальнік не меў права адхіляцца ад зыходнага тэксту, а колькасць выпраўленняў у адным слупку не павінна была перавышаць трох – іначай рукапіс не прызнаваўся годным для ўжывання падчас грамадскага набажэнства.

¹⁴ Самарыцяне – нашчадкі народаў, некалі пераселеных на землі колішняга Ізраільскага царства; вызнавалі сінкрэтычную рэлігію, якая ўяўляла з сябе спалучэнне паганскіх веранняў з элементамі юдаізму.

З мэтай выказання надзвычайнай пашаны Слову Божаму, заключанаму ў Торы, рукапісы звычайна упрыгожваліся як рысаванымі аздобамі (напрыклад, «тагінім» – каронкамі па-над літарамі або арнаентам на палях тэксту), гэтак і вырабамі з каштоўных металаў. Для «знешняга» аздаблення Торы ўжывалася карона («кетэр Тора»), мантыя («мэіль»), адмысловыя наверхшы для «ац-хайм» («рыманім») і шчыток-таблічка («тас»). Дзеля таго, каб Тора самаадвольна не раскручвалася, ужываўся адмысловы пас, званы «вімпелем». І урэшце падчас чытання Торы выкарыстоўвалася адмысловая ўказка – каб не датыкаць пальцам Святога тэксту; такая ўказка называлася «яд» («рука»).

Характарыстыка тэкстаў. Сярод комплексаў тэкстаў першага перыяду, якія ўвайшлі ў літургічную і рытуальна-звычайную практыку габрэяў Беларусі, можна вылучыць тры асноўныя катэгорыі: а) Тора і гафтара; б) «Хамэш мэгілёт»; в) тэксты для тфілін і мезузы, а таксама амулеты. Практычна ўсе тэксты, што выкарыстоўваліся ў названых групах помнікаў, уваходзяць у склад Святога пісьма або з яго выводзяцца (за частковым выключэннем амулетаў).

Святое Пісьмо, якое мы завём Бібліяй, у габрэйскай традыцыі называецца «Танах» – па першых літарах трох асноўных частак гэтага збору: Тора, Небіім і Кетувім (нагадаем, што габрэйскае пісьмо кансанантнае, а некаторыя яго літары маюць як закрытае, так і шчылінавае гучанне – напр., ט = к / х). Даследчык гісторыі літаратуры Густаў Карпелес выводзіць паходжанне габрэйскага канона з рэшты Храмавай бібліятэкі, што ацалела пасля спалення Ерусаліма захопнікамі і пераследу юдаізма Антыёхам Эпіфанам [40, т. 1, с. 118–120].

Разам з тым не ўсе вядомыя нам сёння кнігі старажытнага перыяду ў габрэйскай традыцыі лічацца боганатхнёнымі – да такіх не належаць тэксты, што паўсталі ў апошнія два стагоддзі да пачатку нашай эры: Кнігі Ісуса Сірахава і Тавіта, Юдзіф, Мудрасць Саламона, чатыры кнігі Махабейскія і інш. (тыя творы, якія былі напісаныя ўжо пасля таго, калі фарміраванне габрэйскага біблейнага канона было завершана).

Тора ў перакладзе са старажытнагебрайскай мовы азначае «Закон», аднак у розным кантэксце яго сэнс можа вар’іравацца ад вузкага разумення да больш шырокага. У нашым артыкуле мы ўжываем гэты тэрмін у вузкім значэнні, разумеючы пад ім

біблейскае Пяцікніжжа («Сэфэр Тора» – «Кніга Закону»); аднак ён таксама можа значыць і сукупнасць Закону пісанага ды Закону моўленага – вуснай традыцыі, пазней зафіксаванай у Талмудзе.

Сэфэр Тора павінна прачытвацца ў сінагозе на працягу года, дзеля чаго яна была падзеленая (з улікам высакосных гадоў) на 54 фрагменты, вызначаныя для кожнага тыдня месячнага календара. Каб мець поўны цыкл, у невысакосныя гады некаторыя з чытанняў злучалі разам.

Літургічнае чытанне Пяцікніжжа было звязана з ажыццяўленнем шэрагу спадарожных рытуалаў, аднак паколькі нашай тэмы яны непасрэдна не датычаць, мы іх тут разглядаць не будзем. Адзначым толькі, што захоўваліся сувоі Торы ў адмысловай аздобнай нішы, называнай «арон-га-кодэш», з якой вымаліся для чытання з выкананнем адпаведных цырымоній; чытанне адбывалася з «бімы» – адмысловага ўзвышэння пасярод сінагогі, якое стала правобразам хрысціянскага амбону. У ашкеназійскай традыцыі сувоі Торы загорваліся ў мантыю, а да іх прывешвалася таблічка-«тас» з акенцам для пазначэння чытання, на якім сувой разгорнуты.

Паводле прадпісанняў юдаізму, літургічнае чытанне Пяцікніжжа павінна ажыццяўляцца ў сінагозе паводле арыгінальнага старажытнагабрэйскага тэксту, аднак у грамадах дыяспары дапускалася пасля гэтага перакладанне прачытанага фрагмента на ўжываную ў дадзенай мясцовасці мову – у тым выпадку, калі не ўсе прысутныя на богаслужбе разумелі іўрыт. Упершыню гэты звычай адзначаны падчас Вавілонскага палону, калі габрэйскія выгнанцы пачалі страчваць веданне роднай мовы, і чытанні са Святога Пісьма для іх перакладаліся на арамейскую – з якой такія пераклады і атрымалі назву: «таргум» (у наш час гэты тэрмін стаў хадзячай назвай для абазначэння такога роду перакладаў). Захаваліся і старажытнабеларускія пераклады Пяцікніжжа, прызначаныя для ўжывання ў сінагозе [5, с. 353–354].

Раздзел Святога Пісьма, які змяшчае кнігі біблейных прарокаў, так і называецца: «Небіім» – «Прарокі». Выбраныя месцы з гэтых кніг, што ўжываюцца на богаслужбе, завуцца «Гафта-ра» («Заканчэнне»), паколькі чытаюцца ў сінагозе пасля фрагмента Торы, з якім яны звязаныя тэматычна або сімвалічна.

Выкарыстоўваюцца ў літургічнай практыцы юдаізму і шэраг кніг з раздзела Святога Пісьма, называнага «Кетувім» – «Пісанні». Гэты раздзел, у прыватнасці, змяшчае Псалмы (у хрысціянскай традыцыі – Псалтыр або Кніга псалмаў), якія актыўна ўжываюцца ў якасці малітваў, а таксама кнігі са збору «Хамэш мэгілёт» («Пяць сувояў»): «Песня песняў», «Рут», «Плач Езэкіеля», «Эклезіяст» і «Эстэр», да чытання якіх звяртаюцца ў часе адпаведных святаў (напрыклад, кніга «Эстэр» чытаецца падчас свята Пурым).

Захаваліся зробленыя габрэямі з нашых земляў у XVI ст. пераклады тэкстаў «Хамэш мэгілёт» на даўнюю беларускую мову [152]; увогуле ж найранейшы вядомы сінагагальны пераклад кнігі «Эстэр», ажыццёўлены на ўсходне-славянскіх землях, да туюцца, паводле меркавання расійскага даследчыка А. Аляксеева, не пазней за XIII ст. [5, с. 353–354].

З увагі на статус змешчанага ў Торы Слова Божага ў юдаізме развілося і рытуальнае ўжыванне тэкстаў Святога Пісьма, якое мела на мэце не чытанне як такое, а рытуальнае выкарыстанне тэкстаў у тфілін і мезузе. Гэта было абумоўлена прадпісаннем ў Кнізе Паўторанага Закону (6, 6–9): «Гэтыя словы, каторыя я даручаю табе сёння, хай будуць у сэрцы тваім. ... Прывяжы іх як знак да рукі сваёй, хай будуць яны павязкаю над вачыма тваімі. Выпішы іх сабе на дзвярах тваіх і на брамах тваіх». Як і Тору, тэксты для тфілін ды мезузы меў права пісаць толькі адмыслова навучаны пісальнік-«софэр».

Тфілін уяўлялі з сябе дзве квадратныя скураныя скрыначкі, у якія ўкладаліся скручаныя ў сувойчык аркушыкі пергамену з пэўнымі вершамі са Святога Пісьма. Тфілін ускладаліся пры малітве ў будзённыя дні і на «малыя святы» (такія, як Рош-хадэш, Ханука, Пурым), а таксама часам у міжсвяточныя дні (Гол-Амаед). Дзеля гэтага тфілін мацаваліся пры дапамозе раменчыкаў да лба і да левай рукі вышэй за локаць. Раменьчык галаўной скрыначкі павінен спускацца на грудзі, а наручнай – абвівацца сем разоў вакол рукі. Пасля заканчэння малітвы тфілін здымаліся і клаліся ў адпаведныя футаралы ды ў адмысловы мяшэчак. Тэксты, што знаходзяцца ў абедзвюх скрыначках тфілін, аднолькавыя. Розніца толькі ў тым, што для наручнай скрыначкі яны пісаліся на адным аркушыку пергамена, а для галаўной – на чатырох і ўкладаліся ў чатыры адмыслова зробленыя ячэйкі.

Мезуза – гэта аркуш пергамена, які змяшчае два фрагменты Кнігі Паўторанага Закону: 6, 4–9 і 11, 13–21. Ён таксама, як і для тфілін, скручваўся ў сувойчык, укладаўся ў драўляны ці металёвы футарал і мацаваўся да касяка дзвярэй справа ад уваходу на вышыні пляча.

Амулеты з надпісамі рэлігійнага зместу сваім з’яўленнем, таксама абавязаныя разгледанаму перыяду – найдаўнейшы прыклад гэтага даюць два срэбраныя талісманы VI ст. да н. э., знойдзеныя ў пахавальнай пяхоры ў Ерусаліме [47, с. 47]. Пра выкарыстанне амулетаў у практыцы еўрапейскіх габрэяў гаворыць Буксторф [92, с. 70–73], але, бадай, найбольшую папулярнасць іх ужыванне атрымала пазней – дзякуючы пашырэнню ідэй хасідызму [57, с. 455]. У прыватнасці, прыклад такога роду амулетаў даецца ў матэрыялах «Этнаграфічна-статыстычнай экспедыцыі ў Заходне-рускі край» Рускага географічнага таварыства: «Содержание этих талисманов и форма их следующая: на четвертушке бумаги сверху пишется целиком 121-й псалом; ниже описывают круг и в нем ищут таинственные слова: “шадай! кра шатан” (Всемогущий, рви сатану!); по обеим сторонам круга пишут: с правой стороны – имена мужей, с левой – жен первых людей и патриархов. Потом следуют несколько начальных букв стихов их библии и псалмов и имена разных ангелов» [66, т. 7, ч. 1, с. 44].

У гэтай жа публікацыі адзначаецца, што пры родах ролю талісмана нярэдка адыгрывала кніга «рэлігійнага зместу» – Біблія ці пэўны кабалістычны трактат – т. зв. Кніга Разіэля [66, т. 7, ч. 1, с. 44]. Сучасная даследчыца пытання М. Каспіна ўдакладняе, што з гэтай мэтай выкарыстоўваліся такія кнігі Святога пісьма, як Псалмы і Левіт, але таксама маглі ўжывацца малітоўнікі-сідуры. Асаблівую цікавасць для нашай тэмы ўяўляе адзначаны даследчыцай факт, што «Кніга Разіэля» часам друкавалася маленькім фарматам і дробным шрыфтам адмыслова з мэтай выкарыстання ў якасці амулета [42, с. 71].

2. Адною з важнейшых з’яваў, што абавязаныя сваім узнікненнем другому этапу, сталася, з аднаго боку, падрыхтоўка Талмуда і развіццё галахічнай ды рэлігійна-праўнай літаратуры, а з другога боку, экзэгетычны кірунак у вывучэнні асноватворчых тэкстаў; поруч з імі з’яўляюцца і спробы дашуквацца містычнага аспекту гэтых тэкстаў, што з часам дае пачатак

з'яўленню кабалістычных трактатаў. Таксама ў гэты ж час адбываецца запіс малітваў сінагагальнай богаслужбы і ўкладанне першых малітоўнікаў.

З матэрыяльнага гледзішча другі этап спрычыніўся да прынцыповых змен у канструкцыі габрэйскай кнігі, якая прымае выгляд кодэкса і чым далей, тым часцей выкарыстоўвае ў якасці пісьмовага матэрыялу паперу. Развіццё ў гэты час атрымлівае і габрэйскае пісьмо, у рэчышчы якога вылучаюцца шматлікія паўкурсійныя, а пазней і курсійныя почырккі. Разам з тым належыць адзначыць, што большая частка з'яваў, якія нараджаюцца ў гэты перыяд, атрымалі заканчэнне, працяг або новае ўвасабленне ўжо на наступным этапе развіцця габрэйскага пісьменства.

Матэрыяльная структура кнігі. Такім чынам, у II ст. н. э. з'яўляецца, а з IV ст. пачынае пашырацца кніга новага тыпу – кодэкс, які ў сваёй аснове ўяўляе кніжны блок, складзены са сфальцаваных аркушаў. Паступова кодэкс пранікае і ў габрэйскае пісьменства, хоць паралельна з ім усцяж бытуе кніга ў форме сувоя – запатрабаваная, асабліва, у літургічнай сферы.

Другой характэрнай рысай гэтага перыяду з'яўляецца вынаходніцтва паперы, якая была занесеная арабамі ў VII–VIII стст. на Блізкі Усход, а ў X ст. – у Еўропу. Гэты новы матэрыял надзвычай добра надаецца да збірання ў кодэкс, і шматмоўная габрэйская кніга паступова пераходзіць з пергамену (і іншых пісьмовых матэрыялаў) на яго; у якасці пераходнай формы сустракаюцца змешаныя рукапісы, у якіх сярэдзінныя аркушы зроблены з паперы, а знешнія – з пергамена, такім чынам выконваючы дадаткова ахоўную ролю.

Палеаграфія. На гэтым жа этапе ва ўжываным у розных краінах стандартным «квадратным» пісьме пачынаюць выпрацоўвацца разнастайныя почырккі, а таксама з'яўляюцца яго паўкурсійныя і курсійныя варыянты. Звычайна спецыялісты вылучаюць тры асноўныя віды габрэйскага пісьма: а) уласна «квадратнае» пісьмо, ужыванае ад старажытнасці і ў першую чаргу, выкарыстоўваемае для літургічных рукапісаў; б) больш беглае, паўкурсійнае, пісьмо сярэднявечных равіністычных манускрыптаў; і, ўрэшце, в) курсій (хуткапіс), які развіўся дзеля неабходнасці забеспячэння штодзённых патрэбаў.

Характарыстыка тэкстаў. Гэты этап характарызуецца тым, што ў розных краінах, па якіх габрэі рассяліліся, яны пачына-

юць развіваць уласнае пісьменства, у сувязі з чым не толькі паўстаюць шматлікія рознамоўныя тэксты, але і выпрацоўваюцца новыя літаратурныя формы (як, напрыклад, піют). Для нас, аднак, найбольш важнымі з'яўляюцца, перадусім, тыя кірункі, якія пакінулі найбольш заўважныя плён і пазней знайшлі месца ў габрэйскім пісьменстве на Беларусі: а) фіксацыя моўленага Закону ў выглядзе Талмуда і развіццё рэлігійна-праўнай ды каментаровай літаратуры; б) фіксацыя на пісьме і кадыфікацыя малітоўнай дзейнасці, а таксама ўкладанне малітоўнікаў; в) з'яўленне трактатаў філасофска-містычнага характару і развіццё Кабалы як сістэмы эзатэрычных ведаў.

Талмуд, рэлігійна-праўная ды каментаровая літаратура. Рассеянне па чужых землях, змена жыццёвае сітуацыі і заняпад вуснай традыцыі спрычынілася да таго, што ранейшыя тэксты ўжо не забяспечвалі надзённых патрэбаў і, больш за тое, пасупова пачалі рабіцца ўсё менш зразумелымі. Гэта выклікала, з аднаго боку, неабходнасць фіксацыі вуснай традыцыі на пісьме – вынікам чаго стаў Талмуд і галахічная літаратура, прысвечаная нюансам рэалізацыі патрабаванняў Закона ў новых умовах; з другога боку, пачала развівацца літаратура экзэгетычная, якая імкнулася высветліць і растлумачыць сэнсы, змешчаныя ў асноватворчых тэкстах.

Першым тэкстам, які імкнуўся пісьмова зафіксаваць вусную традыцыю, стала «Мішна», падрыхтаваная у II – пачатку III ст. н. э. рэштай ацалелых пасля зруйнавання Ерусаліма палестынскіх кніжнікаў і іх наступнікаў. Яна, аднак, не ахоплівала ўсяго кола пытанняў габрэйскага рэлігійна-звычайнага жыцця, а па-за тым час ставіў усё новыя праблемы. Такая сітуацыя патрабавала тлумачэння і дапаўнення «Мішны», і гэтая праца пачала ажыццяўляцца паралельна ў двух самых значных на той час асяродках габрэйскай рэлігійнай думкі: палестынскім і вавілонскім. Напрацоўкі гэтых асяродкаў («Гемара»), у сукупнасці з тэкстам самой Мішны, і ляглі ў аснову аднайменных Талмудаў¹⁵.

Падрыхтоўка Палестынскага (Ерусалімскага) Талмуда была перапынена ў выніку рэпрэсій, што наступнічалі чарговым

¹⁵ Палестынскі Талмуд часцей называецца Ерусалімскім, хоць асноўныя працы па яго апрацоўцы вяліся не ў зруйнаваным і адноўленым як эліністычны горад Ерусаліме, а ў Яўне і, пазней, Тыберыі.

габрэйскім паўстанням у сярэдзіне IV ст., таму праца над ім не была ў поўнай меры завершаная. Фарміраванне ж Вавілонскага Талмуда працягвалася да пачатку VI ст.; ад гэтага часу гэты комплекс тэкстаў становіцца адным з найбольш аўтарытэтных помнікаў габрэйскай юрыдычнай думкі і ўзнаўляецца ўсутыч да сённяшняга дня (у т. л. неаднойчы выдаваўся ў Вільні, напрыклад, у XIX ст.). Хоць сама «Мішна» напісана амаль выключна на тагачасным іўрыце, «Гемара» Вавілонскага Талмуда складзецца з тэкстаў на арамейскай мове, дзякуючы чаму апошняя стала абавязковай мовай габрэйскай кніжнасці.

Разам з тым з прычыны вялікага аб'ёму, разнароднасці ўключаных у яго тэкстаў і недастатковай сістэматычнасці ў размяшчэнні матэрыялу па той ці іншай праблеме, а таксама паралельнага цытавання розных меркаванняў адносна той самай праблемы Талмуд быў нязручным у паўсядзённым карыстанні. Рэаліі штодзённага жыцця патрабавалі яго далейшай апрацоўкі і сістэматызацыі. Першай спробай вырашэння гэтых праблемаў сталася падрыхтаваная сярэднявечным кніжнікам Майсеям бэн Маймонам¹⁶ (1135–1204 гг.) праца «Мішнэ Тора» («Паўтарэнне Торы»).

«Мішнэ Тора» ўяўляла з сябе сістэматызаваны кодэкс габрэйскага права і была свайго роду дапаможнікам, у якім прадпісанні Талмуда падаваліся ў больш зручнай для карыстання форме. Першапачаткова гэтая праца сутыкнулася з моцнай крытыкай артадоксаў, аднак з часам здабыла прызнанне і аўтарытэт. Тым не менш і «Мішнэ Тора» не вырашыла ўсіх праблем Талмуда, паколькі таксама не заўсёды давала адназначны адказ на надзённыя пытанні, мела вялікі аб'ём, а па-за тым была падрыхтаваная на падставе сефардскіх звычаяў, што, калі мець на ўвазе рэаліі жыцця еўрапейскай дыяспары, аддаляла яе ў пэўным сэнсе ад патрэб ашкеназійскіх габрэяў.

Наступнай значнай падзеяй у справе кадыфікацыі габрэйскага права сталася з'яўленне працы Якаба бэн Ашэра (1270–1340 гг.) «Арбаа турым» («Чатыры слупы»), у якой рэлігійныя прадпісанні былі сістэматызаваныя паводле 4 раздзелаў і якая рабіла значны крок наперад у справе прывядзення габрэйскага

¹⁶ У еўрапейскай традыцыі Майсея бэн Маймона таксама называюць Майманідам, а ў габрэйскай – Рамбамам (= Рабі Машэ бэн Маймон); апрача «Мішнэ Торы» ён быў аўтарам і шэрагу іншых кніг, з якіх найбольш вядомай сёння з'яўляецца філасофска-тэалагічная праца «Морэ небухім» («Настаўнік заблукалых»).

заканадаўства ў зручны для карыстання выгляд. Тым не менш з бегам часу і гэты кодэкс перастаў адпавядаць патрабаванням эпохі, адказам на што ў сярэдзіне XVI ст. стала з'яўленне даведніка «Шульхан арух» («Накрыты стол»), створанага сефардскім равінам Язэпам Каро (1488–1575 гг.) на падставе ўласнага, больш ранняга, каментару да «Арбаа турым».

Натуральна, што сэфард Я. Каро пры падрыхтоўцы «Шульхан аруха» грунтаваўся, перадусім, на традыцыі свайго ўласнага асяродку, аднак неўзабаве яго праца была дапоўненая ў кантэксце ашкеназійскіх звычаяў Ісакам Ісэрлесам з Кракава (перад 1530–1572 гг.), які падрыхтаваў дадаткі «га-Маппа» («Абрус»), у выніку чаго згаданы кодэкс атрымаў асаблівае прызнанне сярод еўрапейскіх габрэяў, што спрыяла яго шырокаму распаўсюджанню, у т. л. і на беларускіх землях. Першае выданне гэтага кодэкса з дадаткамі Ісэрлеса ўбачыла свет у Кракаве ў 1578 г.; гэтыя дадаткі друкуюцца ў выданнях «Шульхан аруха» дробным шрыфтам на палях у выглядзе заўваг.

Як гэта часта здаралася з найбольш выдатнымі творамі габрэйскай думкі, з'яўленне «Шульхан аруха» таксама выклікала шмат крытыкі з боку праціўнікаў; аднак неўзабаве гэтая праца стала эталонным кодэксам габрайскага права. Згодна з сістэматызацыяй, уведзенай Якабам бэн Ашэрам у «Арбаа турым» і захаванай Язэпам Каро, ён падзяляецца на 4 часткі, якія ў кароткай і звязнай форме падаюць прадпісанні Закона, падзеленыя паводле тэматыкі: 1) малітвы і святкаванні; 2) нормы дабрадзеянага жыцця; 3) шлюб і развод; 4) цывільнае ды крымінальнае права.

Усе названыя вышэй комплексныя працы карысталіся значным аўтарытэтам і неаднойчы перавыдаваліся – галоўным чынам у арыгінале, але часам і ў перакладах на іншыя мовы (напрыклад, Талмуд яшчэ да рэвалюцыі двойчы выходзіў паруску ў перакладзе Н. Перферковіча [60]). Разам з тым, гаворачы пра бытаванне на нашых землях тэкстаў габрэйскага права, нельга абмінуць увагай і т. зв. рэспонсы («шэйлот утшувот»), якія ў адрозненні ад вышэйпералічаных кодэксаў уяўлялі з сябе дапаможныя матэрыялы па вырашэнні той ці іншай вузкай праблемы. Падчас ажыццяўлення суду ў габрэйскім асяроддзі спрэчныя справы разглядаліся ў апірышчы на Талмуд і «Мішнэ Тору» (пазней – на «Арбаа турым» або ўрэшце – на «Шульхан

арух»). Тым не менш здараліся сітуацыі, калі адназначнае рашэнне прыняць было складана; у такім выпадку суддзі пасылалі запыты да найбольш аўтарытэтных знаўцаў права. Атрыманыя адказы пасля прыняцця рашэння не толькі захоўваліся ў рукапіснай форме пад назвай «шэйлот утшувот» («пытанні і адказы», на лаціне – *responso*), але нярэдка выдаваліся друкам, склаўшы асобны сегмент рэлігійна-праўнай літаратуры.

Як мы адзначылі вышэй, з бегам часу пачалі ўзнікаць праблемы не толькі адносна дастасавання прадпісанняў Закона да бягучых праблем штодзённага жыцця, але і ў цэлым у справе разумення тэкстаў Святога Пісьма, а пазней і Талмуда. Гэта выклікала развіццё біблейнай, а пазней і талмудычнай экзэге-тыкі, якое праявілася найперш у сінагальных казаннях і пры выкладанні ў ешывах, а затым – у з’яўленні літаратуры каментаровага характару, творы якой, між іншым, маглі аб’ядноўваць у адным тэксце і галахічны, і экзэгетычны аспекты.

Адным з першых буйных твораў, прысвечаным біблейнай экзэгетыцы, стаўся трактат («мідраш») «Берэшыт рабба», назву якога можна ўмоўна перакласці, як «Вялікі каментар на Кнігу Роду». Канчатковая рэакцыя гэтага тэксту была ажыццёўленая, верагодна, у V–VI ст. н. э.; у трактаце вельмі дэталёва – радок па радку (а нярэдка не толькі з увагай да асобнага слова, а нават і літары) – аналізуецца тэкст згаданай біблейнай кнігі [17, с. 133]. Паступова паўставалі каментаровыя працы як да кніг Торы, так і да ўсяго Святога пісьма. Яны нярэдка злучаліся ў зборнікі, прыкладам чаго служыць «Мідраш рабба», які ўключаў у сябе трактат «Берэшыт рабба» і каментары да іншых тэкстаў Пяцікніжжа; змешчаныя ў ім мідрашы напісаны рознымі аўтарамі ў розны час і таму рэпрэзентуюць адрозныя падыходы, стылістыку ды структуру [17, с. 153].

На працягу равіністычнага перыяду склаўся даволі значны масіў каментаровых прац, аднак цяпер мы згадаем у гэтай сувязі толькі імя рабі Саламона Іцхакі – «Рашы» (дакладней, «РаШ»: Рабі Шлёмо Іцхакі), чые каментары да кніг Святога Пісьма і Талмуда да сённяшняга дня карыстаюцца непераўзды-зеным аўтарытэтам. Глыбокі і разам з тым даступны каментар Рашы ў свой час ажыццявіў пералом у габрэйскай кніжнасці, даючы магчымасць ахвотным вывучаць Танах і Талмуд сама-

стойна (натуральна, пры наяўнасці базавай адукацыі). Падрыхтаваныя вучоным тлумачальныя тэксты пашыраліся ў сотнях спіскаў: асобнымі манускрыптамі або ў выглядзе занатовак на палях кніг Святога Пісьма ці Талмуду. Пасля вынаходніцтва кнігадрукавання мы сустракаем абодва гэтыя варыянты публікацыі і ў кнізе друкаванай: некалькі выданняў каментару рабі Саламона да Пяцікніжжа ўвайшлі ўжо ў лік першых габрэйскіх інкунабулаў, а трактаты Талмуда са змешчанымі побач асноўнага тэксту каментарамі Рашы выходзілі ў Вільні яшчэ нават напрыканцы XIX ст.

Яшчэ адным важным для нашай тэмы момантам, што звязаны непасрэдна з імем гэтага выдатнага габрэйскага кніжніка, з'яўляецца т. зв. пісьмо Рашы – варыянт паўкурсійнага равіністычнага почырку, што ўжываўся ў сярэднявеччы для напісання трактатаў і каментароў. Тэксты (або цытаты) Святога пісьма і Талмуда ў тагачасных манускрыптах пісаліся ўрачыстым «квадратным» пісьмом, які даследчыкі часта параўноўваюць з уставам кірылічных ці унцыялам лацінскіх рукапісаў; для каментароў жа выкарыстоўваліся больш беглыя паўкурсійныя почыркі, адно з якіх і атрымала назву «пісьмо Рашы».

Малітвы і малітоўнікі. З гледзішча храналогіі бытавання пісаных малітоўных тэкстаў літургічная традыцыя юдаізму ўключае тры комплексы, якія ўзніклі ў розны час: а) вядомыя са старажытнасці псалмы, б) малітвы, што былі запісаныя ў эпоху Талмуда і ляглі ў аснову як сінагагальнай богаслужбы, так і ў цэлым усядзённага набажэнства; в) малітоўныя творы, што з'явіліся ўжо ў сярэднявеччы. Разам з тым належыць зазначыць, што малітвы другой групы ўзніклі яшчэ ў перыяд Вавілонскага палону (а некаторыя нават і раней), а іх агульны змест (калі не самі тэксты) быў кананізаваны, на думку некаторых даследчыкаў, у перыяд паміж сярэдзінай V і сярэдзінай II ст. да н. э. [16, с. 35–36, 32]. Такім чынам, талмудычная эпоха з'яўляецца толькі часам фіксацыі гэтых малітваў на пісьме.

Паводле тыпалогіі малітвы ўсядзённага набажэнства ў юдаізме падзяляюцца на чатыры асноўныя групы: а) блаславенні, б) штодзённыя малітвы, в) асвячальныя малітвы і г) аддзяляльныя малітвы. Блаславенні ўяўляюць з сябе падзяку Усявышняму за атрыманыя даброты, у т. л. за права выконваць Божыя заветы. Штодзённыя малітвы да Вавілонскага Палону мелі,

трэба думаць, індывідуальны характар, але рассяянне габрэяў сярод іншамоўных народаў паставіла пытанне пра іх спрашчэнне і ўніфікацыю. Асвячальныя малітвы – гэта блаславенні, што прамаўляюцца напачатку шабату ды святаў і асвячаюць іх, а аддзяляльныя малітвы завяршаюць такія дні і аддзяляюць іх ад будзённых.

Юдаізм рэгламентуе ўжыванне пэўных малітваў у будзённыя дні і на тыя ці іншыя святы: яно суаднесена з даўнім парадкам служэння ў храме. Такім чынам, штодзённая кола малітваў уключае тры богаслужбы: «Шахарыт» (ютрань), «Мінху» (абедню) і «Маарыў» (вячэрню), а на святы дадаецца чацвёртая, «Мусаф», і ў часе грамадскіх постаў ды Ём-Кіпур’а – пятая: «Неіла». Цэнтральнай малітвай сінагагальнай богаслужбы з’яўляецца «Аміда» («Стаянне»); іншая яе назва: «Шмонэ-Эсрэ» – «18 блаславенстваў», паводле першапачатковага яе складу, вызначанага ў Талмудзе (на цяперашні час малітва змяшчае 19 блаславенстваў).

Уласна справа фіксацыі малітваў на пісьме звязваецца ў літаратуры з імем вавілонскага гаона Рава Амрама, які жыў у сярэдзіне IX ст. Гаон, адказваючы на атрыманы галахічны запыт, пісьмова вызначыў парадак малітваў, які атрымаў увасабленне ў сідуры яго імя. Поруч з малітвамі штодзённымі, суботнымі і святочнымі сідур Рав Амрам змяшчае і Пасхальную гагаду [17, с. 145–147].

Слова «сідур» («упарадкаваны») традыцыйна ўжываецца ў юдаізме на азначэнне малітоўніка і мае на ўвазе ўпарадкаванасць малітваў для грамадскай і прыватнай богаслужбы; традыцыйна ён змяшчае тэксты штодзёнай малітвы. Даследчыкі мяркуюць, што пры агульнасці формы сідуры ў кожнай асобна ўзятай грамадзе пачаткова мелі асаблівасці тэкставага складу, аднак па меры распаўсюджвання кнігадруку гэтыя адрозненні згладжваліся [17, с. 147].

Паступова быў выпрацаваны і парадак богаслужбы на пэўныя святы (у прыватнасці, на пачатак габрэйскага Новага году – Рош га-Шана), гэта спрычынілася да паўстання пашыранага святочнага малітоўніка – «Махзора». «Сідур» і «Махзор» сталіся аднымі з найбольш часта публікаваных выданняў, прысутных – асабліва, у XIX ст. – ці не ў кожнай сям’і. У комплексах габрэйскіх кніг гэтага часу, якія нярэдка прапануюцца

для закупкі музеяў і бібліятэкам Беларусі, зазвычай налічваецца па некалькі выданняў «Сідура» і «Махзора».

Да зборнікаў малітоўнага характару належыць і «Гагада», ужываная ў часе «седэру» (урачыстай вячэры) на свята Песах. Арамейскае слова «гагада» мае значэнне «апавед», «легенда», «паданне» і дастаткова часта выкарыстоўваецца ў юдаізме ў розным кантэксце; у прыватнасці, ім абазначаецца і пэўныя легендарныя, так бы мовіць, «негалахічныя», тэксты Талмуда. Нас, аднак, цікавіць т. зв. пасхальная Гагада як адмысловы кампазітны тэкст, што бытаваў у выглядзе самастойнага кніжнага помніка і ўяўляў з сябе парадак святкавання Песаху з уключанымі малітвамі, чытаньнямі і рытуальнымі дзеяннямі.

Фарміраванне парадку святкавання пасхальнага седэру, як адзначана вышэй, звязваюць з дзейнасцю вавілонскіх кніжнікаў, хоць само свята ўзнікла яшчэ ў старажытнасці і, без сумніву, адзначалася ад часоў Выхаду з Егіпту. Найранейшыя вядомыя сёння асобнікі «Гагады» паходзяць з сярэднявечча і маюць, як правіла, форму кодэкса, нярэдка ілюстраванага (разам з тым «Гагада» айчыннага паходжання, што захоўваецца ў Музеі гісторыі і культуры габрэяў Беларусі, мае выгляд традыцыйнага літургічнага манускрыпта і ўяўляе з сябе пергаменны сувой без ілюстрацый, напісаны «квадратным» пісьмом)¹⁷.

Кабала і трактаты філасофска-містычнага характару. Вытокі Кабалы даследчыкі часам імкнуцца адшукаць у працах габрэйскіх кніжнікаў II–III стст. н. э., аднак так ці інакш яе прысутнасць як з’явы фіксуецца толькі з XII–XIII стст., калі пачынаюць больш ці менш шырока бытаваць рукапісы аснова-творчых кабалістычных трактатаў «Сэфэр Еціра», «Багір» і «Зогар».

Без адмысловага даследавання цяжка сказаць, у які час і ў выглядзе якіх тэкстаў ідэі Кабалы пачынаюць пранікаць на Беларусь. Без сумневу, гэта адбываецца даволі рана, пра што нам гавораць імёны кабалістаў, звязаных паходжаннем ці пражываннем з Беларуссю. У прыватнасці, можам згадаць вельмі плённага пісьменніка Майсея бэн Якава з Кіева (нарадзіўся ў 1449 г.), які пераехаў найперш у Шадуву ў Літве, а затым –

¹⁷ Згаданая «Гагада» была зычліва паказаная аўтару гэтых радкоў дырэктарам Музея В. Акапянам, якому я, карыстаючыся цяперашняй нагодай, выказваю шчырую ўдзячнасць.

у Ліду, дзе пражыў шмат гадоў, пакуль у 1506 г. яго не ўвялі ў палон падчас наезду крымскія татары. Дзякуючы гэтаму ён атрымаў мянушку Мошэ-га-Гола (або ў ашкеназійскім вымаўленні Мошэ-га-Гойле) – г. зн. Майсей Выгнанец. Гэты аўтар пісаў каментары да каментароў Торы сефардскага кніжніка Абрагама ібн Эзры, працы па Кабале, габрэйскай граматыцы, календары і г. д. [124, с. 53].

Магчыма, дасягала беларускіх земляў і прадукцыя друкарні Ісаака бэн Арона Просціца, які працаваў у Кракаве ў апошняй трэці XVI ст. і выдаваў, між іншым, кабалістычныя трактаты [88, с. 108]. Але так ці інакш, найбольшае распаўсюджанне Кабала атрымлівае ў нас на апошнім з вызначаных вышэй этапаў – дзякуючы ўдзелу хасідаў, якія актыўна чытаюць і пашыраюць кнігі містычнага кірунку. У якасці канкрэтнага прыкладу такой кнігі назавём кабалістычны манускрыпт «Сэфэр-га-Царэф» («Кніга Царэфа»), напісаны Хешэлям Царэфам з Вільні (†1770) і адшуканы ў наш час даследчыкам габрэйскага містыцызму Гершомам Шолемам у архіве цадзікаў з Караліна (Брэсцкая вобл.) [76, т. 2, с. 169]. Рукапіс аб’ёмам амаль паўтары тысячы старонак быў прысвечаны, галоўным чынам, містычным таямніцам, звязаным з малітвай «Шэма Ісраэль»; ён быў перапісаны з асобніка, што некалі належаў заснавальніку хасідызму Бешту (Ісраэлю Баал-Шэм-Тову).

Апошняя акалічнасць паказвае нам шляхі міграцыі тэкстаў, а таксама ўказвае на цесную повязь, якая існавала паміж хасідамі, аселямі на землях цяперашніх Беларусі і Украіны. Таму для характарыстыкі масіву кабалістычных твораў на беларускіх землях у гэты час мы можам скарыстацца ўкраінскім прыкладам: паводле словаў хасідскага цадзіка і кабаліста рабі Ісраэля з Кожніц, ён, перш чым прыйсці да свайго настаўніка Магіда з Міжырыча, прачытаў васямсот кабалістычных кніг [76, т. 2, с. 177]. Нават калі названая цадзікам лічба і перабольшаная, у кожным разе яна ўказвае на тое, што ў той час на Украіне – а верагодна, і на Беларусі – былі даступныя сотні кабалістычных тэкстаў.

Дадамо тут, што з дзейнасцю хасідаў звязана не толькі пашырэнне кабалістычных трактатаў, але таксама і літаратуры, арыентаванай на ажыццяўленне практычнай магіі і, у прыватнасці, на вырабленне амулетаў; яна была прадстаўленая ў вы-

глядзе рознага роду зельнікаў, кніг заклёнаў і да т. п. Цікавы прыклад такога роду літаратуры дае згаданы Я. Пятроўскім-Штэрнам кабалістычны рукапіс XVIII ст. са Смілавіч (на жаль, на сённяшні дзень страчаны), які акрамя асноўнага тэксту на старажытна-габрэйскай мове змяшчаў тэксты замоваў па-беларуску [57, с. 461]. Характэрна, што манускрыпт быў напісаны на пергамене, што ўказвае нам на выкарыстанне – хай сабе і рэдкае – гэтага матэрыялу для рукапісаў нелітургічнага характару.

Пасля заснавання хасідамі шэрагу друкарняў на землях Беларусі і Украіны ідэі Кабалы пачалі пашырацца ў нас яшчэ ў большай ступені. У прыватнасці, адным з першых выданняў друкарні ў Шклове стаў класічны трактат «Багір», які ўбачыў святло ўжо ў 1784 г. – то бок, праз год пасля заснавання варштата (да слова, у тым самым годзе гэты ж трактат выходзіць друкам і ў Корцу, што на Валыні). У Шклове, як і ў іншых габрэйскіх друкарнях Усходняй Беларусі, друкаваліся таксама і творы мясцовых хасідскіх аўтараў.

Актыўна бытавала на нашых землях і літаратура, выдаваная друкам на Украіне. Пра гэта сведчыць прысутнасць такіх кніг у комплексах, якія паступаюць у бібліятэкі і музеі з прапановай закупкі. Напрыклад, у складзе комплексу (мясцовага паходжання) габрэйскіх кніг XIX ст., прапанаваных для закупкі НГМ РБ у 2015 г., прысутнічала і выданне, апублікаванае ў 1836 г. у Судзілкаве.

3–4. Засваенне на Беларусі наступстваў III і IV этапаў развіцця габрэйскага пісьменства злілося ў адзін працэс, у якім мы можам вылучыць такія аспекты: а) гвалтоўнае павелічэнне на беларускіх землях колькасці габрэйскіх імігрантаў, што, з аднаго боку прадвызначыла праблему стварэння (пазней – развіцця) сістэмы адукацыі, а з другога – прывяло да выцяснення ужыванай раней у габрэйскім асяроддзі беларускай мовы ідыш; б) шматпрыступкавая трансфармацыя літургічнай практыкі з пачатковай выпрацоўкай польска-літоўскага варыянта ашкеназійскага богаслужбовага канона і пазнейшым выцясненнем яго на вялікай частцы тэрыторыі канонам хасідскім; в) распаўсюджанне друкаванай кнігі і развіццё кнігадруку ўласна на тэрыторыі Беларусі з усплёскам літаратурна-выдавецкай дзейнасці, выкліканай як непасрэдна дзейнасцю дру-

карскага варштата, так і палемікай між ідэалагічна рознымі плынямі ў юдаізме.

Адукацыя. Прышоўшы ў Вялікае Княства, габрэі Цэнтральнай Еўропы, прынеслі з сабой на беларускія землі і свае традыцыі адукацыі. Пачатковае навучанне хлопчыкаў асновам чытання ды пісьма ажыццяўлялася з 3-гадовага ўзросту дома. Пазней, ва ўзросце 5–6 гадоў, належала аддаваць хлопчыка на навучанне прафесійнаму настаўніку – мелаamedу. Багацейшыя сем’і маглі дазволіць запрашаць мелаameda дадому, аднак большая частка дзяцей наведвала хедэр.

Габрэйская сістэма адукацыі ў ашкеназійскай традыцыі была 2-узроўневай: яна падзялялася на хедэр і ешыву. Хедэр (у да-слоўным перакладзе са старажытна-габрэйскай мовы «пакой») рэпрэзентаваў сабой ніжэйшую ступень сістэмы адукацыі, да якой належала таксама і «талмуд-тора» – школа, навучанне ў якой на адрознасць ад хедэра аплочвалася не бацькамі вучняў, а грамадой. У хедэры хлопчыкі вучыліся да дасягнення рыту-альнага паўналецця – да 13 гадоў.

Вышэйшая ступень навучання была прадстаўлена ешывай, куды маглі паступаць найбольш здольныя вучні пасля закан-чэння хедэра. Ешывы існавалі ў буйных гарадах, дзе была вялікая грамада і меўся аўтарытэтны равін. Часцей за ўсё яны размяшчаліся пры сінагозе, якая поруч са сваёй роляй дома малітвы захоўвала і даўняе прызначэнне навучальнай установы (з гэтай прычыны ў айчынных актах сінагога выступае пад на-звай «школа» напрыклад, «жид ... мает присягати перед шко-лою, у дверей» [3, т. 1, с. 24]).

Пры кожнай сінагозе існаваў «бэйт-мідраш» («дом вучэн-ня»), які мог уяўляць з сябе асобны будынак, прыбудову ці на-ват проста асобны пакой у самой сінагозе. Для нас сінагога цікавая перадусім тым, што менавіта ў ёй найбольш актыўна ажыццяўлялася звязаная з ужываннем пісанага слова літургіч-ная і навучальная дзейнасць: тут узносіліся малітвы, гучалі чытанні са Святога Пісьма, вывучалася Тора і праводзіліся вы-клады.

З прычыны ажыццяўлення такой дзейнасці кожная сінагога павінна была мець свой кнігазбор, які ў залежнасці ад ступені заможнасці грамады складаўся з аднаго ці некалькіх сувояў Торы, што захоўваліся ў адмысловай, зазвычай багата ўпрыго-

жанай нішы, называнай «арон-га-кодэшам»¹⁸, а таксама малітоўнікаў, сувояў «гафтарот» і, як мінімум, трактатаў Талмуда ды пэўнай колькасці выданняў каментаровай літаратуры.

Матэрыяльная структура кнігі. З увагі на тып і матэрыял габрэйская кніга на гэтым этапе ўсцяж мае двоесны характар і бытуе як у выглядзе пергаменнага сувоя, так і кодэкса (найчасцей папяровага), які, у сваю чаргу, можа быць рукапісным або друкаваным. Пергамен яшчэ пэўны час ужываецца для стварэння чэціўных манускрыптаў, а нават друкаваных кніг, аднак неўзабаве канчаткова саступае свае пазіцыі паперы і надалей выкарыстоўваецца амаль выключна для літургічных і рытуальных мэтаў.

Апошняя акалічнасць была вынікам не толькі традыцыйных патрабаванняў да напісання літургічных тэкстаў, але і працяглых дыскусій, якія мелі месца ў асяроддзі кніжнікаў пасля вынаходніцтва кнігадрукавання і выдання тэкстаў Святога Пісьма друкам. Урэшце рэшт, чытанне Горы ў часе богаслужбы з друкаванага выдання было прызнана неадпаведным, і, такім чынам, канчаткова ўсталёўваецца залежнасць тыпу кнігі ад мэтавага прызначэння.

Палеаграфія і тыпаграфіка. Габрэйская першадрукаваная кніга праходзіць шлях, супольны для еўрапейскіх інкунабулаў у цэлым і напачатку імкнецца прыпадобніцца да кнігі рукапіснай: друкаваныя выданні яшчэ выходзяць часам на пергамене і пераважна вялікім фарматам, шрыфты наследуюць рукапісныя почыркi, а тытульны аркуш з'яўляецца толькі напрыканцы 1480-х гг. і спярша ўжываецца спарадычна.

Па меры развіцця кнігадруку ўсё больш заўважнай робіцца тэндэнцыя да патанення кнігі, што адбываецца на яе фармаце і знешнім выглядзе. Тым не менш яшчэ і ў 1-й трэці XIX ст. габрэйскія друкары Усходняй Беларусі аздабляюць свае кнігі віньетами, якія нагадваюць рэнесансавыя, ці «фортамі» па падабенстве барочных, якімі, зрэшты, віленскія выдаўцы упрыгожваюць тытульныя аркушы малітоўнікаў і трактатаў Талмуда ўсутыч да пачатку XX ст. У цэлым, 1-я трэць XIX ст. – але ў яшчэ большай ступені 2-я палова XIX ст. – нараджаюць масавую габрэйскую кнігу: знешне сціплую і ў найлепшым выпад-

¹⁸ Пад уплывам мясцовай культуры арон-га-кодэшы беларускіх сінагог нярэдка атрымлівалі форму, падобную да алтароў каталіцкіх касцёлаў.

ку ўпрыгожаную толькі ўзорамі з элементаў адліванага арнаменту, але затое значна больш даступную і шырокажанравую, чым калісьці.

На гэтым этапе ў літургічных манускрыптах працягвае выкарыстоўвацца «квадратнае» пісьмо, аднак намячацца тэндэнцыя да ўжывання ў чэційных рукапісах на Беларусі почыркаў курсіўных і паўкурсіўных, пачаткова больш уласцівых для запісаў дакументаў (прыклад такога манускрыпта мы давалі напачатку нашага артыкула).

Разам з тым з сярэднявечнай рукапіснай кнігі ў кнігу друкаваную пераходзіць традыцыя выкарыстання літараў рознага абрысу для вылучэння рознастатусных тэкстаў, у сувязі з чым, напрыклад, тэкст кніг Святога Пісьма або Талмуда набіраецца шрыфтам на базе «квадратнага» пісьма, а каментары – шрыфтамі, распрацаванымі на падставе паўкурсіўных почыркаў (якія паводле аналогіі атрымліваюць назву «шрыфт Рашы»).

Характарыстыка тэкстаў. З варштатаў першых габрэйскіх друкарняў выходзіць пераважна літаратура экзэгетычнага і галахічнага характару: напрыклад, некалькі выданняў каментарна на Пяцікніжжа аўтарытэтнага рабіністычнага аўтара XI ст. Саламона Ісаака, вядомага ў юдаістычнай літаратуры пад акронімам Рашы, «Мішнэ Тора» і «Морэ нэвухім» Майсея бэн Маймона, кампендыю габрэйскага права «Чатыры вежы» («Арбаа турым») Якава-бэн-Ашэра, «Рэспонсы», а таксама цэлы шэраг твораў іншых, менш вядомых аўтараў. Зрэшты, рэпертуар габрэйскіх друкарняў паступова пашыраецца, і з часам сярод іх прадукцыі мы знаходзім выданні кніг Святога Пісьма, малітоўнікі (т. зв. Рымскі Махзор), падручнікі ды слоўнікі іўрыта і г. д.

Апрача традыцыйных жанраў з XVI ст. пачынае выходзіць друкам габрэйская мастацкая літаратура – найперш пераклады рыцарскіх раманаў, але неўзабаве з'яўляюцца і выданні забаўляльнага характару (перадусім для жанчын) на мове ідыш, якая паступова ўваходзіць у літаратурны зварот. Тонкі тады яшчэ цурок выданняў на ідыш паступова пашыраецца, але ператварыцца ў бурапенную плынь ён змог толькі праз тры стагоддзі – калі далейшае развіццё кнігадрукавання і павелічэнне аб'ёмаў выпуску кніг стымулявала развіццё новых жанраў, а ўзмацненне свецкіх уплываў на габрэйскую культуру выклікала з'яўленне ў 2-й палове XIX ст. шматлікай масавай літаратуры.

Богаслужбовы канон. Калі казаць пра ўжыванне тэкстаў літургічных, то, як адзначалася вышэй, падчас пражывання габрэяў у Еўропе выпрацаваўся адмысловы ашкеназійскі канон сінагагальнай богаслужбы, які, у сваю чаргу, у XIV–XV стст. ужо падзяляўся на заходнюю і ўсходнюю галіны. Апісанне ўсходняй галіны ашкеназійскага канона, падрыхтаванае рабі Ісакам бар Біньямінам з Трнавы (Маарат’ам) на падставе звычайна грамадаў Аўстрыі, Чэхіі і Венгрыі, было апублікавана ў згаданай напачатку артыкула кнізе «Сэфэр мінгагім». На сабраны Мааратам матэрыял абапіраўся Ісак Ісэрлес пры падрыхтоўцы сваіх дадаткаў да «Шульхан аруха»; актыўна выкарыстоўвалі яго і айчынныя выдаўцы, далучаючы да тэксту сідураў. Такім чынам, дзякуючы друку гэтая праца сталася праводным кіраўніцтвам для габрэяў Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага ў галіне богаслужбы і здабыла значны аўтарытэт.

Аднак па меры з’яўлення ў юдаізме новых плыняў і ўзрас-тання іх уплывовасці не мог заставацца без змянення і склад богаслужбы. На літургічную практыку габрэяў Беларусі ў гэты час паўплывала, з аднаго боку, стварэнне і распаўсюджанне хасідскага (а дакладней, лурьянскага [75, с. 223]) канона, які быў блізкі да сефардскай богаслужбы, а з другога – змены, унесеныя ў ашкеназійскую абраднасць Віленскім гаонам. Згодна з арэалам уплыву хасідаў, створаны імі канон пашыраўся, галоўным чынам, на Украіне і Паўднёва-Усходняй Беларусі; ашкеназійскі канон захаваўся ў Цэнтральнай і Паўночна-Заходняй Беларусі, а таксама ў Літве. Такім чынам, пры вывучэнні ў кантэксце кніжнай культуры беларускіх габрэяў ужывання апошнімі малітоўных тэкстаў належыць мець на ўвазе і згаданыя новаўвядзенні, што мелі месца пад час змагання ідэалагічных плыняў у юдаізме XVIII ст.

* * *

На гэтым мы заканчваем наш кароткі агляд ключавых падзей у гісторыі габрэйскага народа і іх наступстваў, якія спрычыніліся да фарміравання кніжнай культуры габрэяў Беларусі. Безумоўна, гэтая тэма патрабуе значна глыбейшай апрацоўкі, а наш цяперашні тэкст выконвае ролю толькі ўступнага агляду, мэта якога звярнуць увагу айчынных кнігазнаўцаў на азначаную праблему і забяспечыць даследчыкаў мінімальным

інструментарам, неабходным для распачацця працы ў гэтай галіне – так бы мовіць, “стварыць плацдарм” для далейшых даследаванняў.

Літаратура і крыніцы

1. Аграновский, Г. Становление еврейского книгопечатания в Литве / Г. Аграновский. – Москва ; Иерусалим : Еврейс. ун-т ; [Вильнюс] : Гос. еврейск. музей Литвы, 1993. – 38, [9] с.

2. Акты, издаваемые Комиссией, высочайше учрежденной для разбора древних актов в Вильне : [в 39 т.]. – Вильна : Тип. А. К. Киркора, 1865–1915. – Т. 1–39.

3. Акты, относящиеся к истории Западной России, собр. и изд. Археограф. Комиссиею : [в 5 т.]. – Санкт-Петербург, 1846–1853. – Т. 1–5.

4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : [в 15 т.]. – Санкт-Петербург : Тип. Э. Праца, 1863–1892. – Т.1–15.

5. Алексеев, А. Переводы Библии / Анатолий Алексеев // История еврейского народа в России = History of the Jews in Russia : [в 3 т.] / Ассоциация «Гишрей Тарбут / Мосты культуры», Центр еврейской истории им. Залмана Шазара, Центр Чейза, Еврейский университет в Иерусалиме ; под общ. ред. Исраэля Барталя. – Иерусалим : Гешарим; Москва : Мосты культуры, 2010. – Т. 1: От древности до раннего Нового времени / под. ред. Александра Кулика. – С. 345–355.

6. Алексеев, А. Русско-еврейские литературные связи до 15 века / А. А. Алексеев // Jews & Slavs / ed.: Wolf Moskovich, Shmuel Shvarzband, Anatoly Alekseev; The Israel Acad. of Scien. & Human., The Hebrew Univ. of Jerusalem. The Dep. of Rus. & Slavic Stud. The Center for the Study of Slavic Lang. & Lit., The Slavonic Bible Found (Russ.Acad. of Scien.). – St.-Petersburg : Nauka ; Jerusalem : Hebrew Univ. of Jerusalem, 1993. – Vol. 1. – P. 44–75.

7. Алексеев, А. А. Переводы с еврейских оригиналов на Руси / А. А. Алексеев // Текстология славянской Библии / А. А. Алексеев ; Рос. акад. наук, Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом), Славян. библейс. фонд. – Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 1999. – С. 180–185.

8. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси / изд. при Управлении Вилен. учеб. округа. – Вильна, 1867–1904. – Вып. 1–14.

9. Ассаф, Д. Мир еврейского законоучения в Польше / Давид Ассаф // Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы / Открытый ун-т, Израиль ; Моше Росман [и др.]. – [Тель-Авив : Изд-во Открытого ун-та, 1995]. – [Т. 1], ч. 1–2. – С. 98–238.

10. Атамукас, С. Евреи в Литве XIV–XX века / Соломонас Атамукас. – Вильнюс : АО «Литуанус», 1990. – 149, [1] с. : ил.

11. Бамбешка, І. Камплектаванне фондаў Беларускага дзяржаўнага музея ў 1920-я гг. / Іванна Бамбешка // Музейны веснік / НМГіКБ. – Мінск : Юніпак, 2005. – С. 10–17.

12. Бамбешка, І. Паступленні ў Беларускі дзяржаўны музей са сховішчаў Масквы і Ленінграда ў 1922–1927-я гг.: новыя дакументы і факты / Іванна Бамбешка // Музейны веснік / НМГіКБ. – Мінск : Юніпак, 2005. – С. 24–30.

13. Бершадский, С. А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в государстве от Витовта до Люблинской унии (1386–1569) / С. А. Бершадский. – Санкт-Петербург, 1883. – VII, 431 с.

14. Бядуля, З. Жыды на Беларусі: Бытавыя штрыхі / Змітрок Бядуля. – Мінск : Друк. Я. А. Грынבלата, 1918. – 32 с.

15. Вартанов, Ю. П. Еврейские палеотипы Российской национальной библиотеки = Hebrew paleotypes in the National library of Russia. Науч. описание. Каталог / [сост.] Ю. П. Вартанов. – Санкт-Петербург : Изд-во РНБ, 1996. – 166 с.

16. Введение в Устную Тору : в 6 ч., [в 3 т.] / Открытый ун-т, Израиль ; Йосеф Агур. – [Тель-Авив : Изд-во Открытого ун-та, 1995]. – [Т. 1–3], ч. 1–6.

17. Высоцкий, Б. Равинистическая литература / Бертон Высоцкий // От Авраама до современности = From Abraham to modernity: лекции по еврейской истории и литературе : [пер. с англ. / Рос. гос. гуманитар. ун-т (Москва), Еврейская теологическая семинария (Нью-Йорк), ИВО – Ин-т еврейских исслед. (Нью-Йорк) ; науч. ред.: Д. Фишман, Б. Высоцкий]. – Москва : РГГУ, 2002. – С. 119–158.

18. Гадари, И., рав. Правила и обычаи в еврействе / рав. И. Гадари ; ред. и пер. на рус. яз. Давида И. Котляра. – Иерусалим : Амана, 1990. – 43 с.

19. Гаркави, А. Я. Из истории культуры русских евреев / А. Гаркави // Сборник в пользу начальных еврейских школ. – Санкт-Петербург, 1896. – С. 99–108.

20. Гаркави, А. Я. Об языке евреев, живших в древнее время на Руси, и о славянских словах, встречаемых у еврейских писателей / А. Я. Гаркави. – Санкт-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1865. – 65 с.

21. Гісторыя беларускай кнігі : у 2 т. / пад агул. рэд. М. В. Нікалаева. – Мінск : Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2009–2011. – Т. 1–2.

22. Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы : [в 3 т., 6 ч.] / Открытый ун-т, Израиль ; Моше Росман [и др.]. – [Тель-Авив : Изд-во Открытого ун-та, 1995]. – Ч. 1–6.

23. Грец, Г. История евреев от древнейших времен до настоящего : [в 12 т.] / д-р Генрих Грец, проф. Бреславльского ун-та ; пер. с нем. под ред. О. Инбера и А. Гибша – Одесса : изд. Книжного магазина Шермана, [1903–1908]. – Т. 1–12.

24. Дирингер, Д. Алфавит = The Alphabet / Д. Дирингер ; пер. с англ. И. М. Дунаевской, Г. А. Зографа, И. А. Перельмутера ; общ. ред., предисл. и примеч. И. М. Дьяконова. – Изд. 2-е, стер. – Москва : Едиториал УРСС, 2004. – 655, [1] с.

25. Довнар, Л. И. Минские издания на идиш и деятельность «Verlag “Kultur”» / Л.И. Довнар // Белорусский текст: от рукописи к электронной книге [Электронный ресурс] : материалы Международной электронной конференции (сентябрь 2008 г.) / Ин-т славяновед. Рос. акад. наук, ЦНБ им. Якуба Колоса НАН Беларуси. – Москва, 2008. – Режим доступа: <http://www.belrus-seminar2008.narod.ru/doklady-sekcii.htm>. – Дата доступа: 20.07.2017.

26. Документальные материалы по истории евреев в архивах СНГ и стран Балтии = Documentary sources on jewish history in the archives of the CIS and the Baltic States : предварит. список арх. фондов / Петерб. евр. ун-т, Ин-т исслед. евр. диаспоры и др. ; сост. Д. А. Эльяшевич. – Санкт-Петербург : Акрополь, 1994. – 134 с.

27. Документы по истории и культуре евреев в архивах Беларуси = Jewish documentary sources in Belarus archives : путеводитель / Рос. гос. гуманитар. ун-т, Центр библеистики и иудаики ; [науч. ред.-сост.: М. С. Куповецкий, Э. М. Савицкий, Марек Веб]. – Москва : РГГУ, 2003. – 606, [1] с.

28. Документы по истории и культуре евреев в архивах Москвы = Jewish documentary sources in Moscow archives: Путеводитель / Рос. гос. гуманитар. ун-т, Центр библеистики и иудаики [и др.] ; науч. ред.-сост.: М. С. Куповецкий и др. – Москва : Изд. центр РГГУ, 1997. – 502, [1] с.

29. Документы по истории и культуре евреев в архивах Санкт-Петербурга = Jewish documentary sources in saint Petersburg archives : путеводитель : [в 2 т.] / [Рос. гос. гуманитар. ун-т, Центр библеистики и иудаики и др.]. – Санкт-Петербург : Мирь, 2011–2013. – (Изд. Project Judaica = A publication of Project Judaica).

30. Документы по истории и культуре евреев в трофейных коллекциях Российского государственного военного архива = Jewish documentary sources among the trophy collections of the russian state military archives : путеводитель / Рос. гос. гуманитар. ун-т, Центр библеистики и иудаики [и др.] ; науч. ред.-сост. В. Н. Кузеленков, М. С. Куповецкий, Дэвид Э. Фишман. – Москва : РГГУ, 2005. – 210, [1] с.

31. Доўнар, Л. І. Гісторыя беларускай кнігі : вучэб. дапам. / Л. І. Доўнар ; М-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў. – Мінск : БДУКМ, 2012. – 252 с.

32. Доўнар, Л. І. Кніжная справа ў Мінску (канец XVIII – пачатак XX стагоддзя) / Ларыса Доўнар ; М-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў. – Мінск : БДУКМ, 2015. – 695 с. : іл., табл., факсім.

33. Доўнар, Л. І. Крыніцазнаўчая аснова гісторыі яўрэйскага кнігадрукавання XIX ст. у Мінску / Л. І. Доўнар // Евреи Беларуси. История и культура : сб. науч. тр. – Минск : Бестпринт, 1997. – Вып. 1. – С. 46–52.

34. Доўнар, Л. Невядомыя выданні невядомага габрэйскага выдавецтва «Verlag “Kultur”» у Мінску (1905–1906) : старонка суіснавання / Л. Доўнар // Разнастайнасць моў і культур у кантэксце глабалізацыі : матэрыялы Міжнар. сімп. (Мінск, 9–10 ліп. 2002 г.) : у 2 кн. / рэдкал.: А. Мальдзіс (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСаЭС “Чарнобыль”, 2003. – Кн. 2. – С. 272–280.

35. Дубнов, С. М. История евреев в Европе от начала их поселения до конца XVIII века : [в 4 т.] / С. М. Дубнов. – Москва : Мосты культуры : М. Гринберг ; Иерусалим : Гешарим, 2003. – (Памятники еврейской исторической мысли).

36. Дубнов, С. М. Всемирная история еврейского народа от древнейших времен до настоящего : [в 10 т.] / С. М. Дубнов. – Рига, 1936–1939. – Т. 1–10.

37. Евреи Беларуси. История и культура : сб. науч. трудов. – Минск, 1997. – 2001. – Вып. 1–6.

38. Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской, хранящихся в Центральном витебском архиве. – Витебск, 1871–1906. – Т. 1–32.

39. История еврейского народа в России = History of the Jews in Russia : [в 3 т.] / Ассоциация «Гишрей Тарбут / Мосты культуры», Центр еврейской истории им. Залмана Шазара, Центр Чейза, Еврейский ун-т в Иерусалиме ; под общ. ред. Исраэля Барталя. – Иерусалим : Гешарим ; Москва : Мосты культуры, 2010–2017.

40. Карпелес, Г. История еврейской литературы : [в 2 т.] / Густава Карпелеса ; пер. под ред. и с примеч. А. Я. Гаркави. – Санкт-Петербург : Типо-литогр. А. Е. Ландау, 1896. – Т. 1–2.

41. Карский, Е. Ф. Этнографическая карта белорусского племени / Е. Ф. Карского. – Петроград : Тип. Рос. АН, 1918. – 32 с. : карт. – (Изд. Белорус. обл. ком-та при Всерос. сов. крестьянских депутатов ; № 1). Сучас. перавыд.: Этнографическая карта белорусского племени, сост. в 1903 г. : копия карты Е. Ф. Карского (в уменьш. виде). [Прил. к изд.: Карский, Е. Ф. Белорусы. В 3 т. Т. 1. Введение в изучение языка и народной словесности / Е. Ф. Карский ; уступ. арт. М. Г. Булахавы, прадм. і камент. В. М. Курцовай, А. У. Унучака, І. У. Чаквіна. – Мінск : БелЭн, 2006. – 656 с. : 2 карты. Гл. таксама змешчаную ў гэтым выданні «Прадмову да першага тома працы Я. Ф. Карскага “Беларусы”», с. 15–30].

42. Каспина, М. Роль и значение библейских цитат на еврейских амулетах / Мария Каспина // Ebreju tekstus eiropas kultūra = The Jews text in European culture / [red.: Elina Vasiljeva]. – Daugavpils : Saule, 2006. – S. 70–78.

43. Каталог еврейских книг (изданных до 1892 года) библиотеки Института востоковедения Академии наук СССР / сост. И. Г. Бедер. – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1936. – Вып. 1–8.

44. Кнорринг, В. В. Белорусская тематика в еврейских фондах РНБ / В. В. Кнорринг // Белорусский сборник : ст. и материалы по истории и культуре Белоруссии. – Санкт-Петербург, 2008. – Вып. 4. – С. 194–202.

45. Кнорринг, В. Из истории печати Литовского Иерусалима: еврейские типографии [Электронный ресурс] / В. В. Кнорринг. – Режим доступа: <http://naukarus.com/iz-istorii-pechati-litovskogo-ierusalima-evreyskie-tipografii>, <http://naukarus.com/iz-istorii-pechati-litovskogo-ierusalima-evreyskie-tipografii-chast-2>. – Дата доступа: 20.07.2017.

46. Ксяневич, Ю. Структура Беларускага дзяржаўнага музея ў 20-30-я гг. ХХ ст. / Юлія Ксяневіч // Музейны веснік / НМГіКБ. – Мінск : Юніпак, 2005. – С. 5–10.

47. Куповецкий, М. Этногенез и этническая история евреев / Марк Куповецкий // От Авраама до современности = From Abraham to modernity: лекции по еврейской истории и литературе : [пер. с англ. / Рос. гос. гуманитар. ун-т (Москва), Еврейская теологическая семинария (Нью-Йорк), ИВО – Ин-т еврейских исследований (Нью-Йорк) ; науч. ред.: Д. Фишман, Б. Высоцки]. – Москва : РГГУ, 2002. – С. 23–51.

48. Ластоўскі, В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі = Gudų knygos istorija: Спроба паясніцельнай кнігопісі ад канца Х да пачатку ХІХ стагодзьдзя / апрац. В. Ластоўскі. – Коўна, 1926. – VIII, 776 с. [Сучас. перавыд.: Ластоўскі, В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі : факсім. выд. / Вацлаў Ластоўскі ; прадм. А. Сушы. – Мінск : Маст. літ., 2012. – 30, VIII, 776 с.]

49. Лаўрык, Ю. М. Да праблемы вывучэння традыцыйнай габрэйскай кніжнай культуры на беларускіх землях / Ю. М. Лаўрык // Современные проблемы книжной культуры. Основные тенденции и перспективы развития : Материалы Междунар. науч. семинара (Минск, 2–3 апреля 2014 г.). – Мінск : ЦНБ НАНБ ; Москва : Науч. и изд. центр «Наука» РАН, 2014. – С. 30–34. – (В надзаг.: Международная ассоциация Академий наук, Совет по книгоизданию).

50. Лаўрык, Ю. М. Габрэйскія пергаміновыя рукапісы ў зборах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі / Ю. М. Лаўрык // Архіварыус : зб. навук. паведамленняў і артыкулаў / Дэпартамент па архівах і справаходстве М-ва юстыцыі Рэсп. Беларусь, НГАБ. – Мінск : НГАБ, 2015. – С. 7–13.

51. Лаўрык, Ю. М. Пытанні атрыбуцыі і апісання габрэйскіх пергаміновых рукапісаў ва ўмовах айчынных музеяў і бібліятэк / Ю. М. Лаўрык // Материалы Междунар. науч.-практ. конф. «Атрибуция, экспертиза и реставрация предметов XVI–XIX веков из собраний музеев» (Минск, 21–22 апреля 2016 г.). – Мир : Учреждение «Музей замковый комплекс “Мир”», 2016. – С. 123–134.

52. Лебедев, В. В. Еврейская средневековая рукописная книга / В. В. Лебедев // Рукописная книга в культуре народов Востока / АН СССР, Отд. истории, Ин-т востоковедения. – Москва : Наука, 1987. – Кн. 1. – С. 301–329. – (Культура народов Востока. Материалы и исследования).

53. Луццато, М. Х. Лешон лимудым, т.е. О еврейской поэзии¹⁹ / Луццато Моисей-Хаим. – Гродно : В тип. Хацкеля Розенблюма и Хацкеля типографа и Шрифт, 1836. – 54, [1] с.

54. Маймон, С. Автобиография / Соломон Маймон ; пер. с нем. С. М. Якерсона. – Москва : Книжники, 2016. – 348 с.

55. Нікалаеў, М. Палата кнігапісная. Рукапісная кніга на Беларусі ў Х–XVIII ст. / М. Нікалаеў. – Мінск : Маст. літ., 1993. – 239 с. : іл.

56. Оцар га-Сефарим (Сокровище книг) : библиография всеобщей еврейской письменности со включением рукописей (до 1862 г.) в алфавитном порядке / сост. И. А. Бенякоб. – Вильна, 1880. – XXXIII, 676 с.

57. Петровский-Штерн, Й. Славяно-еврейские контакты в области практической магии и народной медицины XVII–XVIII вв. / Йоханан Петровский-Штерн // История еврейского народа в России = History of the Jews in Russia : [в 3 т.] / Ассоциация «Гишрей Тарбут / Мосты культуры», Центр еврейской истории им. Залмана Шазара, Центр Чейза, Еврейский университет в Иерусалиме ; под общ. ред. Исраэля Барталя. – Иерусалим : Гешарим ; Москва : Мосты культуры, 2010. – Т. 1 : От древности до раннего Нового времени / под. ред. Александра Кулика. – С. 453–475.

58. Русско-еврейский архив: документы и материалы для истории евреев в России : [в 3 т.] / собрал и издал С. А. Бершадский. – Санкт-Петербург : Изд. О-ва распространения просвещения между евреями в России, 1882–1903. – Т. 1–3.

59. Столяров, Ю. Н. Тема книги в Библии / Ю. Н. Столяров // Книга. Исследования и материалы. – Москва : Терра, 1999. – Вып. 76. – С. 45–68.

60. Талмуд. Мишна и Тосефта : [в 8 т.] / крит. пер. Н. Переферковича. – 2-е изд., испр. и доп. – Санкт-Петербург : Изд. П. П. Сойкина, 1902–1908. – Т. 1–6.

61. Телушкин, Й. Еврейский мир: Важнейшие знания о еврейском народе, его истории и религии / раби Йосеф Телушкин ; пер. Николай Иванов, Владимир Владимиров. – Иерусалим ; Москва : Гешарим ; Еврейский ун-т, 1992. – 574 с.

¹⁹ Кнігі на іўрыще ды ідыш, што выходзілі на тэрыторыі Расійскай імперыі ў XIX – пач. XX ст., зазвычай змяшчалі на тытульным аркушы ці ў калафоне імя аўтара, заглавак і выходныя звесткі ў перакладзе на рускую мову (а часам нават мелі адмысловы рускамоўны тытульны аркуш). Паколькі звесткі менавіта на гэтай мове выкарыстоўваюцца ў бібліятэчных каталогах на Беларусі – а ў прыватнасці, у НББ, то для зручнасці пошуку і мы будзем падаваць у спасылках менавіта іх.

62. Темчин, С. Ю. Кириллический рукописный учебник древнееврейского языка (список XVI в.) и его учебно-методические приемы / С. Ю. Темчин // *Slavistica vilnensis / Vilniaus universitetas*. – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 2013. – Kalbotyra 58 (2). – С. 7–33

63. Темчин, С. Ю. Схария и Скорина. Об источниках виленского ветхозаветного свода (F 19–262) / С. Ю. Темчин // *Senoji lietuovos literatūra*. – Vilnius : Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006. – Knyga 21 / [sudarė ir parengė Sigitas Narbutas]. – С. 289–316.

64. Темчин, С. Ю. Толкование др.-евр. 'almāh в рукописном кириллическом учебнике древнееврейского языка (по списку XVI в.) / С. Ю. Темчин // *Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры: вывучэнне і захаванне : зб. навук. арт. / Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў ; рэдкал.: М. А. Мажэйка (адк. рэд.) [і інш.]*. – Мінск : БДУКМ, 2012. – [Вып. 4]. – С. 64–73. – (XVIII Міжнар. Кірыла-Мяфодзьеўскія чытанні, прысвеч. Дням славянскага пісьменства і культуры па тэме «Кніга ў фарміраванні духоўнай культуры і дзяржаўнасці беларускага народа» (Мінск, 16–18 мая 2012 г.) : у 2 т. Т. 2).

65. Труды по еврейской истории и м Материалы XXIII ежегод. междунар. междисциплинар. конф. по иудаике, [31 января – 2 февраля 2016 г., Москва] = *Proceedings of the Sixth Annual International Interdisciplinary Conference on Jewish Studies* / Центр научных работников и преподавателей иудаики в ВУЗах «Сэфер», Ин-т славяноведения Рос. акад. наук ; [редкол.: В. В. Мочалова (отв. ред.) и др.]. – Москва, 2017. – 560 с. – (Академическая серия ; вып. 54). [Змест зб. матэр. асобных канферэнцый даступны на сайце аб'яднання «Сэфер»: http://sefer.ru/rus/publications/conferences_publications.php]. – Дата доступа: 20.07.2017.

66. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел : материалы и исследования : [в 7 т.] / собр. П. П. Чубинским. – Санкт-Петербург : Тип. К. В. Трубникова, 1872. – Т. 7, [вып. 1 : Евреи. Поляки. Племена немалорусского происхождения] / изд. под наблюдением д. чл. П. А. Гильтебрандта. – VI, 337 с.

67. Тумаш, В. Да справы беларускай паўдзённай этнографічнай мяжы / Рыгор Максімовіч [сапр.: Вітаўт Тумаш] // *Выбраныя працы / Вітаўт Тумаш*. – Мінск, 2002. – С. 37–45. – (Б-ка час. «Беларус. гіст. агляд» ; 9).

68. Тысяча лет культуры ашкеназов : [сб.] / под общ. ред. Ж. Баумгартена [и др.] ; пер. с фр. И. Лебедевой и Р. М. Капланова. – Москва : Текст–Лехаим, 2006. – 557, [1] с., [16] л. ил.

69. Устрялов, Н. В. Что такое учредительное собрание / Н. В. Устрялов. – Москва, 1917. – 32 с. – (Общедоступная политическая б-ка).

70. Фиркович, А. С. Сефер авнэ-зикарон : сб. надгроб. еврейских надписей на Крымском полуострове, собр. ученым караимом Авраамом Фирковичем. [В 2 ч.]. Ч. 1. Надгробные надписи ; Ч. 2. Описание путе-

шествия автора. – Вильна : Тип. С. И. Fiна и А. Г. Розенкранца, 1872. – 104, 256 с.

71.Фиркович, А. С. Тмунат гамачебот, т.е. Надгробные надписи, на Крымском полуострове собранные ученым караимом А. Фирковичем. – Одесса : В тип. М. Бейленсона, 1872. – [11] л. ил.

72.Хвольсон, Д. А. Еврейские старопечатные книги / Д. А. Хвольсон // Сборник в пользу начальных еврейских школ. – Санкт-Петербург, 1896. – С. 1–40.

73.Хвольсон, Д. А. Еврейские старопечатные книги / соч. проф. Д. А. Хвольсона ; пер. [на иврит] М. Айзенштадта. – Варшава : В тип. М. Левинского, 1897. – 47 с.

74.Хвольсон, Д. А. Сборник еврейских надписей, содержащий надгробные надписи из Крыма и надгробные и другие надписи из иных мест, в древнем еврейском квадратном шрифте, также и образцы шрифтов из рукописей от IX–XV столетия, собранные и объясненные Д. Л. Хвольсоном, заслуж. ординарным профессором при С.-Петербург. ун-те : с 5 фотолитогр. и фототипич. табл. и табл. шрифтов / сост. проф. др. Ю. Эйтингом. – Санкт-Петербург : тип. Акад. наук, 1884. – [3] с., IV–IX, 528 стб. : [8] л. табл.

75.Хундерт, Г. Д. Евреи в Польско-Литовском государстве в XVIII веке: генеалогия Нового времени = Jews in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century: a Genealogy of Modernity : [пер. с англ.] / Гершон Дэвид Хундерт ; [гл. ред. Б. Горин]. – Москва : Книжники : Текст, 2014. – 305, [1] с. : табл., карты. – (История евреев).

76.Шодем, Г. Основные течения в еврейской мистике : [в 2 т.] / Гершом Шодем ; под общ. ред. проф. Ш. Пинеса. – [Иерусалим] : Изд-во «Библиотека-алия», 1989. – Т. 1–2.

77.Юниверг, Л. И. Российское книгоиздания второй половине XIX – начала XX века на страницах «Ерусалимского библиофила» / Л. И. Юниверг // Книга. Исследования и материалы. – Москва : Наука, 2007. – Вып. 87/1. – С. 173–184.

78.Якерсон, С. М. Дарственные надписи как источник косвенной датировки и локализации еврейских свитков / С. М. Якерсон // Музей. Традиции. Этничность. – Санкт-Петербург, 2015 [2017]. – № 2 (8). – С. 127–133.

79.Якерсон, С. М. Еврейская средневековая книга: Кодикологический, палеографический и книговедческий аспекты / С. М. Якерсон. – Москва : РГГУ, 2003. – 256 с.

80.Якерсон, С. М. Еврейская средневековая книга в виде свитка. К постановке проблемы научного изучения / С. М. Якерсон. // Письменные памятники Востока. – Москва : Наука, 2013. – Вып. 2 (19). – С. 233–239.

81.Якерсон, С. М. Еврейские инкунабулы и их место в развитии книгопечатания / С. М. Якерсон // Национальная библиография, издательская деятельность и библиотечное дело в странах Азии, Африки и Ла-

тинской Америки : сб. науч. тр. / [редкол.: К. В. Лютова (отв. ред.), Г. З. Пумпян] ; БАН СССР. – Ленинград : БАН, 1988. – С. 87–98.

82.Якерсон, С. М. Еврейские книжные списки XV века : (попытка книговедческого анализа) / С. М. Якерсон // Петербургское востоковедение / Центр «Петербургское востоковедение». – Санкт-Петербург, 1997. – Вып. 9. – С. 392–407.

83.Якерсон, С. М. Каталог инкунабулов на древнееврейском языке библиотеки Ленинградского отделения Ин-та востоковедения АН СССР / Ленингр. отд-ние Ин-та востоковедения АН СССР ; сост. С. М. Якерсон ; отв. ред. И. Ш. Шифман. – Ленинград : БАН, 1985. – 107 с.

84.A Sign and a Witness: 2000 Years of Hebrew Books and Illuminated Manuscripts: Published in conjunction with an international exhibition, held at the New York Public Library, 15 October 1988 – 14 January 1989 / edited and introduced by Leonard Singer Gold. – New York : The New York Public Library ; Oxford [etc.] : Oxford Univ. Press, 1988. – XIII, 223 p. : il. – (Studies in Jewish history).

85.Altbauer, M. Studies in the Vocabulary of the Byelorussian Translations of the Bible / by Moshé Altbauer // The Journal of Byelorussian Studies. – London : Anglo-Belarusian Society, 1972. – № 2. – P. 359–368.

86.Altbauer, M. Ze studiów nad wschodniosłowiańskimi przekładami Biblii (o dwóch przekładach biblijnego akrostychu o zacnej niewieście) / Moshé Altbauer // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej / Polska Akad. Nauk, Kom. Slawistyczny i Rusycystyczny. – Warszawa : PWN, 1967. – T. 7. – S. 179–190.

87.Atamukas, S. Lietuvos žydų kelias: nuo XIV a. iki XXI a. pradžios / Solomonas Atamukas. – 3-is pataisytas ir papildytas leid. – Vilnius : Alma littera, 2007. – 535 c. : il.

88.Balaban, M. Drukarstwo Żydowskie w Polsce XVI w. / Majer Balaban // Pamiętnik Zjazdu Naukowego im. Jana Kochanowskiego: w Krakowie 8 i 9 czerwca 1930 r. / Polska Akad. Umiejętności ; pod red. Jana Machnika i Andrzeja Nowaka. – Kraków, 1931. – S. 102–116.

89.Beit-Arié, M. Hebrew Codicology: Historical and Comparative Typology of Medieval Hebrew Codices based on the Documentation of the Extant Dated Manuscripts from a Quantitative Approach [in Hebrew] (Pre-publication Internet Version 0.4 2015) [Electronic resource] / M. Beit-Arié // The National Library of Israel. Mode of access: <http://web.nli.org.il/sites/NLI/English/collections/manuscripts/hebrewcodicology/Pages/default.aspx>. – Date of access: 20.07.2017.

90.Beit-Arié, M. How Hebrew Manuscripts Are Made / M. Beit-Arié // A Sign and a Witness: 2000 Years of Hebrew Books and Illuminated Manuscripts: Published in conjunction with an international exhibition, held at the New York Public Library, 15 October 1988 – 14 January 1989 / edited and introduced by Leonard Singer Gold. – New York : The New York Public Library ; Oxford [etc.] : Oxford Univ. Press, 1988. – P. 35–46.

91. *Bibliotheca Friedlandiana : Catalogus librorum impressorum Hebraeorum in Museo Asiatico Imperialis Academia Scientarum Petropolitanae asservantium / Opera et studio Samuelis Wiener.* – Petropoli, 1893–1918. – Fasc. 1–7 ; *Bibliotheca Friedlandiana : каталог еврейских книг (изданных до 1892 года) библиотеки Института востоковедения Академии наук СССР / сост. И. Г. Бендер ; под ред. П. К. Коковцева.* – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1936. – Вып. 8. – С. 657–689, [1–6].

92. *Buxtorfius, J. Synogoga Judaica, auspiciis Authoris jam olim Latinitate donata, nunc primum in vulgus emissa / Johannis Buxtorfi.* – Basileae : Impensis Ludovici Konig, MDCXLI [1691]. – [28], 498, [14] p.

93. *Buxtorfius, J. De abbreviaturis Hebraicis liber novus & copiosus cui accesserunt Operis Talmudici brevis recensio, cum ejusdem librorum et capitum indice item Bibliotheca rabbinica nova, cum appendice, ordine alphabetico disposita / Johannis Buxtorfi.* – Franequeriae : apud Jacobum Horreum, 1696. – 24, 304, 216 p.

94. *Catalog der hebraischen und samaritanischen Handschriften der Kaiserlichen Oeffentlichen Bibliothek in St. Petersburg. Bd. 1: Der hebraischen Bibelhandschriften, Theil 1 und 2 / von A. Harkavy und H. L. Stack.* – St.-Petersburg, 1875. – 296 s.

95. *Central and East European Jews at the Crossroads of Tradition and Modernity: proceedings of International Conference of the Lithuanian Institute of History and the Centre for the Studies of the Culture and History of East European Jews, April 19–21 2005, Vilnius / ed. by Jurgita Šiaučiunaitė-Verbickienė, Larisa Lempertienė.* – Vilnius : [Centre for the Studies of the Culture and History of East European Jews], 2006. – 360 p. : il.

96. *Chajes, S. Thesaurus pseudonymorum quae in litteratura Hebraica et Judaeo-Germanica inveniuntur = Pseudonymen-Lexikon der hebraischen und jiddischen Literatur / Saul Chajes.* – Wien : Heinrich Glanz, 1933. – XIV, 336, 2, 66. – (Veroeffentlichungen der Oberrabbiner Dr. H. P. Chajes-Preisstiftung an der israelitisch-theologischen Lehranstalt in Wien / H. P. Chajes-Preisstiftung an der israelitisch-theologischen Lehranstalt in Wien).

97. *Czacki, T. [Rozprawa] o Karaitach // Dzieła / Tadeusza Czackego ; zebrane i wydane przez hr. Edwarda Raczyńskiego.* – Poznań : w Drukarni J. Łukaszewicza, 1845. – T. 3. – S. 271–284.

98. *Czacki, T. [Rozprawa] o Żydach // Dzieła / Tadeusza Czackego ; zebrane i wydane przez hr. Edwarda Raczyńskiego.* – Poznań : w Drukarni J. Łukaszewicza, 1845. – T. 3. – S. 138–271.

99. *De Rossi, G. B. Annales Hebræo-Typographici ab an. 1501 ad 1540 / digessit notisque hist.-criticis instruxit Joh. Bernardus De-Rossi, Ling. Orient. Professor.* – Parmae : ex Regio tipographeo, 1799. – 64, 4 p.

100. *De Rossi, G. B. Annales Hebræo-Typographici secula XV / descripsit fusoque commentario illustravit Joh. Bernardus De-Rossi, Ling. Orient. Professor.* – Parmae : ex Regio tipographeo, 1795. – XXIV, 184 p.

101. De Rossi, G. B. Dizionario storico degli autori ebrei e delle loro opere / disteso dal Dottore G. B. De Rossi, Prof. di Lingue Or. – Parmae : dalla Reale Stamperia, 1802. – Vol. 1–2.
102. Ebreju teksts Europas kultura = The Jews text in European culture / [red. Elina Vasiljeva]. – Daugavpils : Saule, 2006. – 266 p., [8] l. il.
103. Friedländer, M. The Jewish religion / M. Friedlander. – 4th ed., revised and enlarged. – London : Shapiro, Vallentine and Co., 1931. – XVI, 530 c.
104. Graetz, H. Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart / aus den Quellen neu bearbeitet von H. Graetz. – 3. Aufl. – Leipzig : Oskar Leiner, 1891–1895. – Bd. 1–11.
105. Hebräische Bibliographie: Blätter für neuere und ältere Literatur des Judentums / red. von Dr M. Steinschneider. – Berlin : Verlag von A. Asher & Co, 1858–1862. – Vol. 1–5, Nos. 1–30.
106. Heller, M. Further Studies in the making of the Early Hebrew book / Marvin J. Heller. – [Leiden ; Boston ; Köln] : Brill, 2013. – 492 p. – (The Brill Reference Library of Judaism ; vol. 37).
107. Heller, M. J. Printing the Talmud: a History of the Individual Treatises Printed from 1700 to 1750 / M. J. Heller. – Leiden ; Boston ; Köln : Brill, 1999. – XIV, 374 p. – (Brill's series in Jewish studies ; vol. 21).
108. Heller, M. Studies in the Making of the Early Hebrew Book / Marvin J. Heller. – Leiden ; Boston : Brill, 2008. – 419 p. – (Studies in Jewish History and Culture (Formerly Studies in European Judaism) / ed. by Giuseppe Veltri (Leopold-Zunz-Centre for Jewish Studies, University of Halle-Wittenberg ; vol. 15)).
109. Heller, M. The Seventeenth Century Hebrew book: an Abridged Thesaurus / Marvin J. Heller. – Leiden ; Boston : Brill, 2010. – XXXIV, 1355 p.
110. Heller, M. The Sixteenth Century Hebrew book : an Abridged Thesaurus : [in 2 vol.] / Marvin J. Heller. – Leiden ; Boston : Brill, 2010. – Vol. 1–2.
111. Hundert, G. D. The Jews in Poland and Russia : bibliographical essays / G. D. Hundert, G. C. Bacon. – Bloomington, 1984. – 12, 276 p.
112. Hundert, G. D. Jews in Poland-Lithuania in the eighteenth century : A genealogy of modernity / Gershon David Hundert. – Berkeley : Univ. of California Press ; Los Angeles, 2004. – XX, 286 p.
113. International Digital Library of Hebrew Manuscripts [Electronic resource] / The British Library. Mode of access: <https://www.bl.uk/press-releases/2015/july/international-digital-library-of-hebrew-manuscripts>. – Date of access: 20.07.2017.
114. Jewish cultural heritage in Lithuania / Department of Cultural Heritage under the Ministry of Culture ; ed. Alfredas Jomantas ; translated from Lithuanian by “Alumnus”. – Vilnius : Versus aureus, 2006. – 293, [1] p. : il.

115. Jews and Slavs / The Hebrew University of Jerusalem, Center for Slavic Languages and Literatures. – Jerusalem : The Hebrew University of Jerusalem, 1993.
116. Jews in Russia and Eastern Europe / The Leonid Nevzlin Research Center for Russian and East European Jewry, The Avraham Harman Institute of Contemporary Jewry, The Hebrew University of Jerusalem. – Jerusalem, 2003.
117. Judaica and Hebraica: manuscripts, printed books & autographs illustrative of the history, martyrdom & literature of the Jews. – London : Maggs Bros., 1925. – 96 c. : il. – (Catalogue / Maggs Bros. ; № 467).
118. Judaica Petropolitana : научно-теоретический журнал / Еврейский ун-т в Иерусалиме, Ин-т еврейских исслед. им. Мандела, Центр Чейза по развитию иудаики, Кафедра еврейской культуры Санкт-Петербург. гос. ун-та. – Иерусалим ; Санкт-Петербург : Акад. Исследования Культуры, 2013.
119. Judaica Rossica : сб. ст. / Рос. гос. гуманитар. ун-т, Центр библеистики и иудаики, Ин-т еврейских исслед. – Москва : РГГУ, 2001–2006. – Вып. 1–4.
120. Judaica w aktach Centralnych Władz Wyznaniowych Królestwa Polskiego Archiwum Głównego Akt Dawnych : informator archiwalny / Marcin Wodziński. – Wrocław : Wyd-wo Uniw. Wrocławskiego, 2010. – 262 s.
121. Judaika polskie z XVI–XVIII w. Materiały do bibliografii / oprac. K. Pilarczyk, M. Ruta. – Kraków, 1995. – Cz. 1–2.
122. Judaika wydane w Polsce: Druki zwarte i niesamoistne : materiały do bibliogr. / oprac. Magdalena Ruta. – Kraków : Wyd-wo Uniw. Jagiellonskiego, 1993– . – (Studia polono-judaica: Ser. bibliographica ; 1).
123. Karpeles, G. Geschichte der jüdischen Literatur : [im 2 bd.] / von Gustav Karpeles. – Berlin : Robert Oppenheim, 1886. – Bd. 1–2. – (Geschichte der Literatur der Europäischen Völker).
124. Katz, D. Lithuanian Jewish Cultura / Dovid Katz. – Vilnius : Baltos lankos, 2004. – 398 p.
125. Klein, I. A Guide to Jewish Religious Practice / by Rabbi Isaac Klein ; supplement by Rabbi Joel Roth. – New York ; Jerusalem : The Jewish Theological Seminary of America, 1992. – XVII, 609 p.
126. Lubliner, O. L. Des Juifs en Pologne. Examen de leur condition sous le point historique, législatif et politique / par O. Louis Lubliner. – Bruxellis ; Leipzig : Muquardt, 1839. – IV, 237 p.
127. Maimon, S. Salomon Maimon Lebensgeschichte / Salomon Maimon ; von ihm selbst geschrieben und herausgegeben von K. P. Moritz: in zwei Theilen. – Berlin : Friedrich Vieweg, 1792–1793. – Th. 1–2.
128. Malachi Beit-Arié [Electronic resource]. – Mode of access: <https://huji.academia.edu/MalachiBeitArie>. – Date of access: 20.07.2017.
129. Moshe Taube [Electronic resource]. – Mode of access: <https://huji.academia.edu/MosheTaube>. – Date of access: 20.07.2017.

130. Omnia in Eo: Studies on Jewish Books and Libraries in Honour of Adri Offenbergh Celebrating 125 Anniversary of the Bibliotheca Rosenthaliana in Amsterdam / ed. by Irene Zweipe et al. – Amsterdam : Peeters Publishers, 2006. – 400 p. – (Studia Rosenthaliana ; 38/39).
131. Petrovich, D. The World's Oldest Alphabet. Hebrew as the Language of Proto-Consonantal Script / Douglas Petrovich, with a contribution of Sara K. Doherty ; introduction by Eugene H. Merrill. – Jerusalem : Carta, [2016]. – 230 p.
132. Pilarczyk, K. Drukowana książka hebrajska a religia. Vademecum bibliologiczne / K. Pilarczyk. – Kraków : Antykwa, 2012. – 212, 64 s. il., 5 map.
133. Pilarczyk, K. Hebrajska książka drukowana w Europie środkowowschodniej w XVI–XVIII w. / K. Pilarczyk // *Studia judaica*. – 2007. – Nr 1 (19). – S. 1–24.
134. Pilarczyk, K. Leksykon drukarzy ksiąg hebrajskich w Polsce. Z bibliografią polono-judaików w językach żydowskich (XVI–XVIII wiek) / K. Pilarczyk. – Kraków : Polska Akademia Umiejętności : Instytut Religioznawstwa Uniw. Jagiellońskiego, 2004. – 304 s.
135. Pilarczyk, K. Talmud i jego drukarze w pierwszej Rzeczypospolitej. Z dziejów przekazu religijnego w judaizmie / K. Pilarczyk. – Kraków : Polska Akad. Umiejętności, 1998. – (Prace Międzywydziałowej Komisji Historii Kultury Żydów ; 2).
136. Pilarczyk, K. Źródła do bibliografii XVI–XVII-wiecznych hebraików z ziem polskich / K. Pilarczyk // *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*. – Kraków, 1995. – Roc. 45, № 1–2. – S. 81–99.
137. Polonsky, A. Dzieje żydów w Polsce i Rosji / Antony Polonsky ; przekład [z angielskiego] Mateusz Wilk. – Warszawa : Wyd-wo Naukowe PWN, 2014. – 763 s.
138. Polonsky, A. The Jews in Poland and Russia / Antony Polonsky. – [Oxford ; Portland], 2009–2011. – Vol. 1–3. – (Littman Library of Jewish Civilization).
139. Rosenfeld, M. Hebrew Printing from its beginning until 1948: A Gazetteer of Printing, the First Books and Their Dates with Photographed Title-Pages and Bibliographical Notes / Moshe Rosenfeld. – Jerusalem, 1992. – 14, 530 p.
140. Rosenfeld, M. The Development of Hebrew Printing in the Sixteenth and Seventeenth Centuries / Moshe N. Rosenfeld // *A Sign and a Witness: 2000 Years of Hebrew Books and Illuminated Manuscripts: Published in conjunction with an international exhibition, held at the New York Public Library, 15 October 1988 – 14 January 1989* / edited and introduced by Leonard Singer Gold. – New York : The New York Public Library ; Oxford [etc.] : Oxford Univ. Press, 1988. – P. 93–100.

141. Schwab, M. *Les incunables orientaux et les impressions orientales de commencement du XVI siècle / Moise Schwab.* – [Leiden ; Boston ; Köln :] Brill : Hes & de Graaf, 1964. – 138 p.
142. Semen Iakerson [Electronic resource]. – Mode of access: <https://ivran.academia.edu/SemenIakerson>. – Date of access: 20.07.2017.
143. Sergejus Temcinas [Electronic resource]. – Mode of access: <https://lki.academia.edu/SergejusTemcinas>. – Date of access: 20.07.2017.
144. Steinschneider, M. *Catalogue Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana / jussu curatorum digessit et notis instruxit M. Steinschneider.* – Berolini : Typis Ad. Friedlaender, 1852–1860. – CXXXII, 3104 col., C, VIII, 32 p.
145. Steinschneider, M. *Codicum Hebraeorum Bibliothecae Academiae Lugduno-Batavae / auctore M. Steinschneider.* – Lugduni-Batavorum : E. J. Brill, Acad. Typographum, 1857. – XXXIV, 452 p.
146. Steinschneider, M. *Die Hebräischen Uebersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher: ein Beitrag zur Literaturgeschichte des Mittelalters meist nach handschriftlichen Quellen / von Moritz Steinschneider.* – Berlin : Kommissionsverlag des Bibliographischen bureaux, 1893. – XXIV, 1076 s.
147. Steinschneider, M. *Jüdische Typographie und Jüdischer Buchhandel / M. Steinschneider und David Cassel // Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste / ed. J. S. Ersch and J. G. Gruber.* – Leipzig, 1851. – Zweite section: H–N, vol. 28. – S. 21–94.
148. *Święte księgi judaizmu, chrześcijaństwa i islamu w słowińskim kręgu kulturowym / prace dedykowane Profesorowi Czesławowi Łapiczowi ; pod red/ naukową Moniki Krajewskiej, Joanny Kulwickiej-Kamińskiej, Arlety Szulc.* – Toruń : Wyd-wo nauk. Uniw. Mikołaja Kopernika, 2016. – T. 1–3.
149. Taube, M. *On the Slavic Testimonies in Rabbinical Responsa / Moshe Taube // Jews and Slavs / The Hebrew Univ. of Jerusalem, Center for Slavic Languages and Literatures.* – Jerusalem ; Sofia : The Hebrew University of Jerusalem, 2014. – Vol. 24 / edited by W. Moskovich [et al.]. – P. 215–223.
150. Taube, M. *The Book of Job in Vilnius 262 / Moshe Taube // Jews and Slavs / The Hebrew University of Jerusalem, Center for Slavic Languages and Literatures.* – Jerusalem ; Sofia : The Hebrew University of Jerusalem, 2005. – Vol. 15 / edited by W. Moskovich [et al.]. – P. 281–296.
151. Taube, M. *The Vilnius 262 Psalter: A Jewish Translation? / Moshe Taube // Jews and Slavs / The Hebrew University of Jerusalem, Center for Slavic Languages and Literatures.* – Jerusalem : The Hebrew University of Jerusalem, 2004. – Vol. 14 / edited by W. Moskovich [et al.]. – 2003. – P. 36–45.
152. *The Five Biblical Scrolls in a Sixteenth-Century Jewish Translation into Belorussian (Vilnius Codex 262) / with introduction and*

notes by Moshe Altbauer ; concordance compiled by Moshe Taube. – Jerusalem : Israel Academy of Sciences and Humanities, 1992. – 421, [3] p.

153. The YIVO Encyclopedia of Jews of Eastern Europe [Electronic resource]. Mode of access: <http://www.yivoencyclopedia.org>. – Date of access: 20.07.2017.

154. Yardeni, A. The book of Hebrew script: history, palaeography, script styles, calligraphy & design / Ada Yardeni. – [London] : British Library, 2002. – 365 c.

155. Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce / oprac. zbiorowe pod red. naukową Bolesława Woszczyńskiego, Violetty Urbaniak ; Naczelna dyrekcja arch. państw., Zakł. nauk. arch. – Warszawa : DiG, 2001. – 600 s.

Summary

Jury Laŭryk. Praeliminaria for Studies on Book History of Jews and Tatars in Belarusian Lands. Part I. Praeliminaria for Studies on Book History of Jews

The article aids to make historians of book culture in Belarus to pay attention to customs of making and using books among the Jews settled in the past in Belarusian lands, since this research problem still is not worked out. The author analyzes key points of Jewish history with the special interest to events that caused bibliographical facts, used to be in the book culture of the Jews in Belarus.